

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח תקוה קפיטליסטית'

יזמות פרטית בהשקפתם של הפרדסנים העברים ושל

מתנגדיהם, 1904–1939

נחום קרלינסקי

בתודעתם של רבים נשמרו לפרדסנות העברית של ימי העלייה השנייה ותקופת המנדט כמה דימויים שהיו לנכסי צאן ברזל של ההווה הישראלית המתחדשת: ניחוחה המשכר של פריחת ההדר שנישא במרחביה של ארץ-ישראל ובישר שתמו ימות הקור ועת האביב הגיעה; ליאותו הנעימה של הגוף בתום יום עבודה מפרך בינות לעצי הפרדס במאבק העצמי המכאיב ל'כיבוש העבודה'; להט האמונה, הגרון הניחר והאגרופים הקמוצים בעת משמרת מחאה מרטירית מול פרדסי 'העבודה הערבית' באחת המושבות הוותיקות; אך גם מיץ תפוזים מרווה ועסיסי הנסחט בכל קרן רחוב ובכל מטבח בעזרתה של מסחטת המיץ הפשוטה והאמינה - זו המתכתית, ארוכת הידית; ואף טעמו החמוץ, המעלה מיד אותה עווית פה מוכרת של דחייה, של התפוז ירוק הקליפה, שנזדרזו לקוטפו בטרם עת; 'תוצרת לוואי' ביתית של סוכריות תפוז וכן תוצרת לוואי משוכללת יותר של 'עסיס'; ובתחום החזותי - רצף סמלי המעמיד את כובע ה'טמבל', הטוריה, התלם הראשון ועץ ההדר העמוס פרי כסמליה המובהקים של הישות הישראלית החדשה.

מאחורי עולם הדימויים הזה ניצבה מציאות כלכלית-חברתית שבלעדיה לא היה לו קיום. שטחי הפרדסים, העבריים והערביים, הקיפו בתקופת המנדט חבלי ארץ נרחבים שלא היה אפשר שלא לדאוגם או לחוש בהם. לא זו בלבד שהפרדסנות היא שהפכה אזורים שלמים בארץ-ישראל לאזורים מיושבים ומעובדים, כאזור השרון, למשל, ולא זו בלבד שגם יישובים ותיקים - המושבות העבריות ואף יישובי 'ההתיישבות העובדת' - שילבו בקצב גובר והולך שטחי פרדס בין ענפיהם החקלאיים, אלא גם בתוך הערים ובשוליהן, ובייחוד בשפלת החוף, היו שטחי פרדס לרוב. יפו, ערש הפרדסנות הארץ-ישראלית, היתה עיר טבולת ירק שנוסעים בני המאה ה-19 (ועוד לפני כן) תיארו בשלל צבעים את ניחוח פרדסיה וטעם הדריה. ואף בראשיתה של המאה הזאת ובעת תקופת המנדט עדיין ניכרה יפו בפרדסיה. תל-אביב, מרכזו של היישוב העברי המתחדש בארץ-ישראל, הוקפה אף היא פרדסים. ואף אם היית נער או נערה באחד המרכזים העירוניים של ארץ-ישראל ופרדסים לא נשקפו מחלונכם, אף

אז חוקה עליכם שלא הייתם נמלטים מפניהם. שכן אם לא נשאתכם שמה הרומנטיקה הרי שהגעתם עדיהם במצוות ה'גיוס' - לעזרה בקטיף ההדרים במאבק המתמיד לעבודה עברית. זאת ועוד, אחת החוויות הראשונות של עולים חדשים לא מעטים בבואם ארצה היתה הפגישה עם הטורייה והפרדס העברי. שהרי רבים מהם עברו, מעשה שבשגרה, היישר מן האונייה לאחד מפרדסי המושבות לצורך מציאת פרנסה ראשונה בארץ.¹

הפרדסנות העברית, מראשיתה בשלהי התקופה העות'מאנית ועד תום התקופה הנידונה כאן (פרוץ מלחמת העולם השנייה), הושתתה רובה ככולה על הון פרטי ועבודה שכירה, והפעילות בה כוונה להשגת מקסימום רווח במסגרת כלכלת השוק. משקי 'ההתיישבות העובדת' שילבו את ההדרים בתור ענף נפרד בחקלאותם רק בעקבות משבר העלייה הרביעית. במרבית התקופה הנידונה כאן היה אפוא ענף ההדרים ענף קפיטליסטי מובהק של יזמות פרטית, שההון (והקרקע) שבו היו בבעלות פרטית והתכלית הראשונה (והעיקרית) של הפעילות היזמית בו היתה תועלתו של הפרט.² זאת ועוד, בשנים האחרונות לשלטון העות'מאני, ובייחוד בתקופת המנדט, היתה הפרדסנות הפרטית הענף המרכזי בחקלאות העברית, ובראש ובראשונה ענף היצוא העיקרי של ארץ-ישראל - גם של המשק הערבי וגם של המשק היהודי, שחילקו ביניהם כמעט שווה בשווה את שטחי הפרדסים ויבולם. ב-1927 היווה יצוא פרי-ההדר כ-43% מערך יצוא המוצרים של ארץ-ישראל, ובשנת 1935 כבר עלה שיעורו לכ-84% מערך היצוא.³ ההתיישבות החקלאית היתה, כידוע, פתרה האידיאולוגי והמעשי של תנועת העבודה, ואליה הופנה גם עיקר המאמץ התקציבי של התנועה הציונית בין שתי המלחמות. אבל הנתונים מלמדים שעיקר התפוקה החקלאית של המשק היהודי (כ-38% ב-1922 וכ-75% ב-1935) באה מענף ההדרים, שהיה רובו ככולו בבעלות המגזר הפרטי, ולא מתפוקתם של משקי ההתיישבות ההסתדרותית.⁴ מה שפחות ידוע הוא שחלקה המכריע של אדמת ארץ-ישראל שהיה בידי יהודים בתקופה הנידונה כאן לא נרכש ולא יושב בידי מוסדות הלאום אלא בידי יזמים פרטיים, רבים מהם פרדסנים. ב-1929 החזיקה קק"ל רק בכ-23% מכלל השטחים שהיו בידי יהודים; כ-31% היו בבעלותה של פיק"א, והשאר, כ-46% מן השטח, היה בבעלות אנשים פרטיים. בתום שנת 1936 עלה שיעור אדמות הלאום לכ-26% בלבד, וכך נשמר אפוא היחס של כרבע אדמות לאום לעומת כשלושה רבעים קרקע פרטית.⁵

1. א' שפירא, המאבק הנכוב: עבודה עברית, 1929-1939, תל-אביב תשל"ז.
2. נ' קרלינסקי, 'יזמות פרטית בתקופת המנדט: הפרדסנות העברית 1920-1939', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 1-32.
3. שם, עמ' 4; 'מצר וע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר. תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, ירושלים תשנ"א, עמ' 30-47.
4. מצר וקפלן, שם, עמ' 159-160; כמו כן ראו: N. T. Gross and J. Metzger, 'Public Finance in the Jewish Economy in Interwar Palestine', *Research in Economic History*, 3 (1978), pp. 87-159.
5. א' שפירא, המאבק הנכוב, עמ' 47, 153.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח־תקוה קפיטליסטית’

אף מן הבחינות האחרות לא היה רוב להתיישבות החקלאית שמומנה בידי מוסדות התנועה הציונית: מ־203 יישובים חקלאיים עבריים שנימנו בתום שנת תרצ"ו (1936) ברחבי ארץ־ישראל, 85 בלבד (כ־42%) הוקמו בידי הקרנות הלאומיות (קרן־היסוד וקק"ל) והיו בהשגחתה של המחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות היהודית. האחרים, 118 במספר, שהיו כ־58% מכלל היישובים החקלאיים היהודיים בעת ההיא, יושבו בידי חברות ציבוריות ואנשים פרטיים. ואילו מבחינת מספרי האוכלוסין ביישובים החקלאיים התמונה חד־משמעית עוד יותר. רק כ־23% מכלל תושבי הכפר היהודים התגוררו בסוף תרצ"ו ביישובי קרן־היסוד. רובם המכריע, כ־76% אלף נפש מתוך כ־98 אלף נפש, או כ־77%, התגוררו ביישובים שהיו בבעלות פרטית.⁶ הענף החקלאי העיקרי ברוב הגדול של יישובים אלה היה ענף הפרדסנות. בשל היקפו של הענף, ומאחר שהיה ענף היצוא החשוב והגדול של היישוב העברי, היתה הפרדסנות היהודית מקור תעסוקה לעשרות אלפי אנשים, החל בפועלים פשוטים, נגרים ובעלי כלי־רכב וכלה במומחים לתחומים מוגדרים כנטיעה, השקיה, טיפול במחלות הדרים, או שיווק. בעתות משבר, כמו במשבר העלייה הרביעית, שימש הענף מקור פרנסה למי שנשבר מטה לחמם בעיר. שגשוגה של הפרדסנות העברית הוא שהביא להתרחבות ולהתבססות הכלכלית, החברתית והדמוגרפית של המושבות הוותיקות ושל מושבות הדרים חדשות שנוספו עליהן. התבססות זו אפשרה לאלפי עולים להיקלט היקלטות ראשונית על אדמת המולדת, ובזכותה יכלו רבים מהם לעבור את ‘טקס המעבר’ הציוני של עבודה פיסית ושיבה אל הקרקע.⁷

ואולם דומה שבזיכרון ההיסטורי הישראלי – ושמה אף בתודעתם של בני התקופה

6. ד' גורביץ וא' גרץ, ההתיישבות החקלאית העברית בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 12-13.

7. א' שפירא, המאבק הנכזב: ד' גלעד, הישוב בתקופת העלייה הרביעית 1924-1929: בחינה כלכלית ופוליטית, תל־אביב תשל"ג; הנ"ל, 'מעלייה לעלייה ובין גאות למשבר: התפתחותו של היישוב היהודי בבית הלאומי בארץ־ישראל', בתוך: " פורת ו"י שביט (עורכים), ההיסטוריה של ארץ־ישראל: המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947), ט, ירושלים, 1982, עמ' 161-173; הנ"ל, 'ההדרים בשרון – מנוף ליישוב האזור ולפיתוחו', בתוך: א' דגני, ד' גרוסמן, א' שמואלי (עורכים), השרון: בין ירקון לכרמל, תל־אביב 1990, עמ' 397-407. שאלה אחרת, החורגת מתחומו של מאמר זה, היא הפער שהתקיים בין מקומו המרכזי של הסקטור הפרטי בתחומים הדמוגרפיים, הכלכליים והחברתיים ובין חולשתו הניכרת בתחום הפוליטי הפנים יישובי. על כך ראו: ד' הורוביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה: יהודי ארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל־אביב תשמ"ו; ד' גלעד, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 256-264; " שביט, 'בין "חברה יישובית" ל"חברה פוליטית" – היישוב היהודי בארץ־ישראל בתקופת המנדט', קתדרה, יד (תש"ם), עמ' 7-16; ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?: לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל־אביב 1995; א' שפירא, 'היסטוריה מדינית של היישוב, 1918-1939', בתוך: מ' ליסק, א' שפירא, ג' כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 1-171. וראויה סוגיה זו לעיון נוסף.

עצמם - נעלמה במידה ניכרת מציאות חברתית, דמוגרפית וכלכלית זו. במקומה הוצבה מערכת ערכית מגובשת, מלווה במערכת סימבולית מגובשת לא פחות, שהעמידה תמונת עולם ציונית-סוציאליסטית, וזו דחקה את המציאות החברתית הכלכלית של הפרדסנות העברית הקפיטליסטית לשולי הלגיטימיות הלאומית. ההון הפרטי, כך נטען, לא שימש לשם הגשמתן של מטרות לאומיות, אלא לצבירת רווחים פרטיים בלבד. אלא שבניגוד לדימוי הזה של אנשי היוזמה הפרטית כאנשים חסרי אידיאלוגיה, שרק תועלתם הפרטית לנגד עיניהם, החזיקו הפרדסנים הפרטיים בתפיסת עולם מגובשת, לאומית וחברתית, באשר לדרך שיש לנקוט בהקמת היישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל. לסוגיה זו מוקדש מאמרי.

הסכמה אידיאית רחבה

ציבור הפרדסנים הפרטיים היה ציבור מגוון למדי, והרכבו החברתי השתנה שינוי ניכר בתקופה הארוכה שאנו עוסקים בה כאן. מקבוצה מצומצמת בפתח-תקווה של שלהי המאה ה-19 גדל מספר העוסקים בענף בארבעים השנים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה לכמה אלפים, וברור שאף הרכבו החברתי נתגוון באורח ניכר.⁸ משום כך קשה להתוות מסגרת אידיאית אחת שתכלול את תפיסותיו של ציבור כה מגוון מן הבחינה החברתית. זאת ועוד, רוב הפרדסנים אף לא נתנו ביטוי מוגדר להשקפת עולם מגובשת בנושא מקומם של ההון הפרטי וההתיישבות הפרטית בבנייתו של היישוב. לעומתם, הקדישו מנהיגיה ועסקניה של תנועת העבודה את מלוא זמנם לפעילותם הפוליטית, לרבות כתיבה פובליציסטית או רעיונית, ועל הפעילות הזאת אף היתה פרנסתם.⁹ ואילו חברי 'קהילת הסופרים' העברים, שאהדו ברובם את תנועת הפועלים או אף השתייכו אליה, הרוויחו את לחמם מעיסוקים (בעיקר הוראה) שהותירו להם פנאי נאות גם לכתיבה.¹⁰

עיסוקם של הפרדסנים, לעומת זה, גזל את מרבית זמנם ומרצם הנפשי והותר להם מעט מאוד פנאי לכתיבה ולפרסום דעותיהם. אף-על-פי-כן, עיון בספרות התקופה, בפרוטוקולים של ישיבות סגורות, ביומנים אישיים, בספרי זכרונות ובמאמרים בעיתונות מלמד שהיתה הסכמה אידיאית רחבה בין הפרדסנים בנושא זה. הסכמה אידיאית זו - בדומה להסכמה שמצא טוקוויל בחברה האמריקנית בעת סיורו המפורסם שם¹¹ - לא הובעה בצורה מפורשת ומוגדרת אלא בידי פרדסנים מעטים.

8. נ' קרלינסקי, ימות פרטית בתקופת המנדט, עמ' 63-102.
9. "שפירא, אחדות-העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב תשל"ה; ו' שטרנהל, בנין אוימה או תיקון חברה?, עמ' 333-399.
10. פ' גינזור, 'קהילת הסופרים העברים בארץ-ישראל של ימי העלייה השלישית ויחסה לתנועת הפועלים', עיונים בתקומת ישראל, 6 (תשנ"ו), עמ' 479-534.
11. A. de Tocqueville, *Democracy in America* (translated by G. Lawrence), New York, Evanston and London 1966; "אריאלי, המחשבה המדינית בארצות-הברית: מקורות ותודות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 9-44.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח תקוה קפיטליסטית'

אבל בעתות של מחלוקת ומשבר משתקף במקורות של התקופה קונסנזוס רחב בנושא זה, ולפיכך נראה שלא נטעה הרבה אם נאמר שמסגרתה העקרונית של ההסכמה הרעיונית הזו היתה מקובלת על רוב הפרדסנים. ובדומה להסכמה האידיאית שמצא טוקוויל בארצות-הברית של אמריקה, אף ההסכמה האידיאית שבין הפרדסנים היתה בעלת קווים פשוטים ומגודרים. שני מרכיביה העיקריים היו תודעה לאומית ותפיסת עולם קפיטליסטית בסיסית. ראוי להבחין בין שני המרכיבים הללו. בעניין תפיסת העולם הקפיטליסטית ברור מאליו שהפרדסנים העברים שעמדו על העיקרון הקפיטליסטי בפעולתם, כלומר שימוש בהון פרטי ובעבודה שכירה לשם ייצור לשוק והשגת מרב הרווח, הם מי שהשתייכו למגזר הפרטי בפרדסנות העברית. בין כולם התקיימה אפוא שותפות רעיונית בדבר מרכזיותה של תפיסת העולם הקפיטליסטית. יתר-על-כן, גם מן הבחינה החברתית אפשר להגדירם - על דרך הניגוד - במפורש כמי שלא השתייכו לסקטור ה'פועלי' ביישוב. אבל כשהדברים אמורים במרכיב הלאומי בתודעתם של הפרדסנים הפרטיים אין הדברים חריגים מעיים כל-כך. הקושי הוא, כמובן, בניסיון לעמוד על הלך-רוחם הלאומי של אלפי הפרדסנים. עם זה אפשר למצוא כמה מדדים שייתנו מושג כלשהו על תודעתם הלאומית של הפרדסנים הפרטיים. ראשית, ראוי להדגיש ש'מרכזו' החברתי, הכלכלי והסמלי-הערכי של ענף ההדרים בתקופת המנדט היה מושבות המטעים הוותיקות, שהוקמו עוד בתקופה העות'מאנית. 'מרכזו' זה נוצר אפוא עוד בזמן שעדיין היתה אפשרות להגר לארצות אחרות, ובייחוד לארצות-הברית. לפיכך יש לשער שאצל מרבית האיכרים וצאצאיהם שבחרו לעלות לארץ ולשבת בה מילאה התודעה הלאומית תפקיד. שנית, חלק ניכר מן הפרדסנים החדשים שבאו ארצה החל מתקופת העלייה הרביעית ואילך, אחרי סגירת שעריה של ארצות-הברית להגירה חופשית, והקימו את ענף הפרדסנות בשרון, אף הם החזיקו בתפיסה לאומית מובהקת. דווקא הפרדסנות של עלייה זו - שצוירה בידי רבים ביישוב כעלייה לא-לאומית - חרתה על דגלה ססמה ציונית מובהקת של 'עבודה עברית'. שלישית, האיכרים מעולם לא הוציאו את עצמם מן 'היישוב המאורגן', כפי שהראו הורוביץ וליסק, אם כי הם לא הצטרפו ל'מרכזו'.¹² ואכן, עיון בדוחות של 'מרכז התאחדות האכרים' ובפרוטוקולים של ישיבותיו מגלה השקפה לאומית מגודרת אצל השכבה המנהיגה של האיכרים.¹³ רביעית, רבים מן הפרדסנים ומנהיגיהם - כגון משה סמילנסקי, שמואל טולקובסקי, גד מכנס, יששכר סיסקוב, חיים אריאב ורבים אחרים - מילאו תפקיד פעיל במוסד לאומי מובהק, שהשתייכות אליו ציינה בבירור השתייכות לקולקטיב הציוני, הוא מוסד 'ההגנה'. האיכרים אף מילאו תפקיד חשוב ביותר באיחוד ארגון ב' עם 'ההגנה' בשנת 1937, ובקונגרס הציוני העשרים (1937) תמכה משלחתם (שפעלה בסמכות מייעצת) בתוכנית

12. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה.

13. על קבוצת המנהיגות של התאחדות האכרים ראו הדוחות של מרכז התאחדות האכרים בארץ-ישראל לשנים שונות, כגון: דין וחשבון של מרכז התאחדות האכרים בא"י, 1932-1940; פרוטוקולים שלא לפרסום של ישיבות מרכז התאחדות האכרים ראו, למשל, אצ"מ

החלוקה. נראה שבשל גורמים אלה זכו האיכרים לביקורו של יושביראש הסוכנות דוד בן-גוריון בוועידתם הכללית באותה שנה (ביקור שהתמיה רבים) ולתואר 'חלוצים' מפיו.¹⁴ דומה שאפשר לקבוע אפוא שמרבית הפרדסנים, או למצער, הקבוצה המנהגת שלהם, החזיקו בתפיסה לאומית ציונית, ותודעה זו התחזקה, כמו אצל רבים אחרים, ככל שהחריף הסכסוך עם בני הלאום הערבי-הפלסטיני.

הקבוצה המנהיגה של האיכרים, שעמה נמנו, נוסף על הנוכחים למעלה, גם צבי בוטקובסקי, יוסף ספיר, אליעזר יעקבזון, פרץ פסקל, עובד בן-עמי, צבי איזקסון ואחרים, ביטאה מפעם לפעם את השקפותיה בדבר מקומם של ההון הפרטי וההתיישבות הפרטית בהקמתו של היישוב. יתר-על-כן, גם פרדסנים פרטיים אחרים מראשי הענף בתקופת המנדט, שלא היו מזוהים עם הנהגת התאחדות האיכרים, כמו שמואל טולקובסקי ויצחק רוקח, הביעו את תפיסתם בנושא זה בעשרות מאמרים מעל דפי עיתוני התקופה. יש להדגיש שהיו חילוקי דעות ניכרים בין הפרדסנים בשאלות אחרות שהעסיקו את היישוב. רבים, גם במושבות השרון אך גם במרכזים המובהקים של הפרדסנות הוותיקה כמו פתח-תקוה, למשל, דגלו ברעיון של 'עבודה עברית' וניסו לממשו. מכאן שלא היתה זהות בין רעיון העבודה העברית ובין תפיסה לא-קפיטליסטית בפיתוחו של היישוב. לעומת זה, אפילו בקרב תנועת העבודה, כפי שהראתה אניטה שפירא, נשמעו לא אחת ערעורים על עקרון 'מאה אחוזים של עבודה עברית'.¹⁵ הפרדסנים נחלקו ביניהם גם בשאלת הפתרון לסכסוך עם הערבים תושבי

14. א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 310-312; ספר תולדות ההגנה (בעריכת ש' אביגור ואחרים), כרך ב, חלק שני, תל-אביב 1964, עמ' 722-734.

15. א' שפירא, המאבק הנכזב, למשל עמ' 59-64. בשאלת העבודה העברית וכיבוש העבודה עסקו רבים. ראו: י' קולת, 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל, 1905-1919', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ד; הנ"ל, 'הפועל הצעיר - מכיבוש העבודה לקידוש העבודה', בדרך, א (1967), עמ' 29-61; הנ"ל, 'ישיבת הוועד הפועל של התאחדות המושבות ביהודה ביחד עם ועד הסתדרות הפועלים החקלאים באור ליום ב', ד' אדר תרע"ד בראש-ל"צ', בדרך, ג (1968), עמ' 168-176; הנ"ל, 'ישיבת הוועד הפועל של התאחדות המושבות ביהודה עם באי-כוח המוסדים ועסקני היישוב - בראש-ל"צ באור ליום ג', י"ט וכ' אדר תרע"ד, 17.3.1914', שם, עמ' 176-193; י' גורני, 'האידיאולוגיה של "כיבוש-העבודה"', קשת, י, חוב' ב (1968), עמ' 66-79; א' שפירא, המאבק הנכזב; ד' גלעדי, 'עמדת האיכרים בשאלת "העבודה העברית" במושבות העלייה השנייה (1904-1914)', בדרך, ו (1970), עמ' 69-73; ז' צהור, 'המפגש בין האיכרים לפועלי העלייה השנייה בפתח-תקוה', קתדרה, י (תשל"ט), עמ' 142-150; ש' טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון, ב, ירושלים ותל-אביב 1980, עמ' 422-455; ד' הורביץ, 'ראשי המוסדות הציוניים בארץ-ישראל ושאלת העבודה העברית בתקופת העלייה השנייה', הציונות, ז (תשמ"ב), עמ' 96-134; י' פלסנר, 'שניים מן היסודות ההיסטוריים לקשיי החקלאות: הבעלות על הקרקע וכיבוש העבודה', בתוך: י' כסלו (עורך), טכנולוגיה, קואופרציה, צמיחה ומדיניות: מחקרים בכלכלה חקלאית, ירושלים תש"ן, עמ' 233-252; G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Berkeley, CA 1996. אין זה מענייני כאן לשוב ולדון בשאלת העבודה העברית על מכלול היבטיה השונים. עם זה, שאלה זו תוזכר במידה שתהיה לה זיקה לסוגיה המרכזית של מאמר זה - דהיינו, סוגיית היוזמות הפרטית כשיטה חברתית-כלכלית וכתפיסת עולם.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח־תקוה קפיטליסטית'

הארץ. סמילנסקי דגל, כידוע, בגישה מתונה וניסה למצוא פתרון לדו־קיום של שני הלאומים על אותה כבדת ארץ. ואילו רבים אחרים תמכו בפתרונות של הפרדה והתרחקות בנוסח תנועת העבודה והתנועה הרוויזיוניסטית.¹⁶ אבל למרות חילוקי הדעות בנושאים האמורים התקיים, כאמור, הסכם רעיוני רחב בין הפרדסנים הפרטיים בשאלת הדרך הכלכלית־החברתית להקמת 'הבית הלאומי'.

אין שום ספק שמשם סמילנסקי, הסופר, הפרדסן ונשיא התאחדות האיכרים, הוא שהביע בצורה הקולחת והברורה ביותר את השקפותיהם של הפרדסנים על הסוגיה הזאת - כמו על רבות אחרות. ננסה לעמוד כאן על השקפותיו של סמילנסקי, מתוך הנחה שדעותיו בנושא ההון הפרטי והיזמות הפרטית בהתיישבות שיקפו במידה ניכרת את עמדות חבריו. משה סמילנסקי היה דמות מורכבת הראויה לביוגרפיה משלה. פועל חקלאי בתקופת העלייה הראשונה, כורם ופרדסן, דמות מנהיגה בארגוני איכרים, נציג בשני קונגרסים ציוניים, איש הגדודים העבריים ו'ההגנה', נשיא התאחדות האיכרים בתקופה הנידונה כאן, חסיד של השלטון המנדטורי ושל האימפריה הבריטית וסופר פורה, שסיפוריו על ההווי הערבי־היהודי בארץ־ישראל השפיעו ועיצבו את תודעתם של רבים בתנועה הציונית. כמו כן היה עורך ופובליציסט שגיבש לו השקפה ברורה על הצורך בהתקרבות תרבותית וחברתית אל העם הערבי היושב בארץ־ישראל. אבל, כאמור, השקפותיו של סמילנסקי שיובאו כאן מצטמצמות לתחום אחד באישיותו ובתפיסת עולמו, הוא שאלת מקומו של הסקטור הפרטי בבנייתו של היישוב, ואין כאן כל כוונה להציג תפיסה כוללת של אישיותו המורכבת.¹⁷

משה סמילנסקי נולד בשנת 1874 בכפר בפלך קיוב שבאוקראינה. אביו היה חוכר אחוזה גדולה וניהל את משקה, ובעיקר את שדות התבואה שלה, במשך שנים רבות ומתוך קשר מיוחד לעיסוק הזה. בהתבגרותו הושפע סמילנסקי, כעדותו בכרכים הרבים של האוטוביוגרפיה שלו, ממיווג של רעיונות. משפחתו היתה משפחה חסידית והוריו התייעצו תדיר עם צדיקי שושלת טשרנוביל. כד־יבדד הושפע מן הספרות

16. על תפיסתו הפוליטית של סמילנסקי ראו: א' ריזון, 'תקוות גדולות - ראשית דרכו הציבורית של משה סמילנסקי', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב 1982; י' גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית: זרמים מדיניים־אידיאולוגיים בציונות ביחסם אל הישות הערבית בארץ־ישראל בשנים 1882-1948, תל־אביב תשמ"ו, על־פי המפתח; ע' בסוק, 'עיצוב היסטוריה ושכתוב היסטוריה בשתי נובלות של משה סמילנסקי', בתוך: בצל פרדסים על אדמה מצורעת: על יצירתם הספרותית והפובליציסטית של משה סמילנסקי ואורי צבי גרינברג, תל־אביב 1996, עמ' 31-54; א' שפירא, המאבק הנכזב, ושם גם על פרדסנים בעלי השקפות מדיניות שונות.

17. על תולדותיו של סמילנסקי ראו: ג' קרסל, 'סמילנסקי', לכסיקון הספרות העברית בדרור האחרונים, מרחביה 1967; מ' סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, א. ספורים, תל־אביב תרצ"ד, עמ' ז-יא; מ' סמילנסקי, 'שאלון אישי', גזים, ז (ניסן תשל"ט), עמ' 276-279. לתיאור קצר ועז של אישיותו רבת הפנים והסתירות של סמילנסקי ראו: ס' יזהר, מקדמות, תל־אביב תשנ"ב, עמ' 192-198. וכן בהערה הקודמת ובהערות הבאות.

והעיתונות העברית של הזמן, מכתבי חיבת־ציון, ממורים פרטיים 'פליטי' תנועת ביל"ו, מרעיונות של 'קדמה' נוסח מיכאילובסקי ומרעיונות טולסטויים.¹⁸ אבל יותר מכול היה סמילנסקי 'חובב ציון', שכמו רבים אחרים בתנועה בעת ההיא החזיק בהשקפה שרק השיבה אל עבודת האדמה ואל ה'טבע' תביא לידי התחדשותו הרוחנית והלאומית של העם היהודי. סמילנסקי אף היה מחסידיו הבולטים של אחד העם. ב־1891 עלה ארצה ובראשית ימיו בארץ עבד בראשון־לציון כפועל גם אצל הברון וגם אצל איכרים עצמאים. בקיץ באותה שנה עלו אחריו עוד בני משפחה ובהם אחיו מאיר ואחותו שפרה ושני בני אחיו, דוד וזאב סמילנסקי. השניים, דוד וזאב, אף הם נעשו במהלך השנים דמויות ידועות ביישוב. זו היתה עלייה של בעלי הון. אביו של סמילנסקי רכש כ־400 דונם מאדמות חדרה שעתה זה נוסדה ואף הפקיד בקופת הוועד הפועל של 'חובבי ציון' שביפו כסף בעבור בני המשפחה. לאחר שחלו כולם במחלת הקדחת וסכנה נשקפה לחייהם (אחותו שפרה לא נרפאה ממחלה זו ונפטרה שנים אחדות לאחר מכן) עזבו בני סמילנסקי את חדרה. מקצתם יצאו לחו"ל להירפא ומקצתם, כשפרה וכמשה סמילנסקי עצמו, שבו לראשון־לציון. זמן מה שב סמילנסקי לעבוד במושבה זו כפועל, אך כבר בתרג"ג קנה לו חלקת אדמה במושבה העצמאית רחובות ושם נשאר לגור כל שארית חייו. עוד יש לציין שבעשור הראשון של המאה העשרים היה סמילנסקי מקורב מאוד לתוגי הפועל־הצעיר וכתב רבות לבטאון התנועה, עד שניתק ממנה בשל חילוקי דעות בשאלת 'העבודה העברית' (כך על־פי גרסתו). הכתיבה לא קשתה עליו, וזמן לא רב מעת שעלה ארצה החל לפרסם סקירות, סיפורים, מאמרים ודברי פולמוס בעיתונות העברית בת הזמן.

מראשית שהייתו בארץ תפס סמילנסקי עמדה בולטת בקרב האיכרים והשתתף במרבית ארגונייהם המרכזיים. ב־1925 ייסד את 'התאחדות האכרים ביהודה ושומרון', שבשנת 1931 היתה ל'התאחדות האכרים בארץ־ישראל', והיה נשיאה ועורך בטאונה כוסתנאי. בראשית ימיו ברחובות היה סמילנסקי כורם, אך עם ירידת רווחיותו של ענף זה והסרת תמיכתו של הברון רוטשילד היה בין הראשונים שעקרו את כרמיהם ונטעו פרדס במקומם. עד מהרה היה למומחה בענייני פרדסנות ורבים שיחרו לפתחו ושאלו בעצתו. מומחיותו נבעה לא מידע פורמלי אלא משילוב של ידע מעשי, לימוד דרכי העיבוד המקומיות וקניית ידע תאורטי באמצעות ספרות מקצועית. אף בין ארגוני הפרדסנים החל סמילנסקי לתפוס מקום מרכזי, וב־1930, זמן קצר לאחר שהצטרף ל'אגודת פרדס', היא אגודת השיווק הוותיקה של הפרדסנים העברים, מונה ליושב־ראש הוועד הפועל שלה.¹⁹

18. מ' סמילנסקי, בשדות אוקראינה: סיפור כחמישה חלקים, תל־אביב תש"ד. חמישה כרכים אוטוביוגרפיים נוספים כלולים בסדרה זו, שראתה אור בערב ימיו של סמילנסקי (וראו להלן).

19. עוד על תולדותיו של סמילנסקי ראו בשאר כרכי האוטוביוגרפיה שלו: מ' סמילנסקי, בערבה: ספור, תל־אביב [1947]; הנ"ל, בין כרמי יהודה: ספור, תל־אביב תשי"ד; הנ"ל, בצל הפרדסים: ספור, תל־אביב [1951]; הנ"ל, תקומה ושואה: ספור, תל־אביב תשי"ג; הנ"ל, חבלי לידה: ספור, תל־אביב תשי"ד. על ספרותו ראו: ר' דום, 'דמות הערבי

מודלים של התיישבות קולוניאלית

בשנת 1904 פרסם סמילנסקי בכתב-העת החשוב השלח מאמר שכותרתו 'לשאלות ההתיישבות בארץ-ישראל'.²⁰ במאמר זה התווה תוכנית מקיפה ליישובו של העם היהודי בארץ-ישראל. ראוי לציין שבעת כתיבת המאמר עדיין החזיקה התנועה הציונית במדיניות רשמית של שלילת 'העבודה המעשית' בארץ-ישראל (אם כי כבר החלו להיווצר סדקים במדיניות זו); ראשוני עולי העלייה השנייה אך זה החלו באים; 'המשרד הארצישראלי' בראשותו של רופין עוד לא הוקם ולתנועה הציונית עוד לא היתה תוכנית מוגדרת להתיישבות בארץ-ישראל.²¹ סמילנסקי, כך נדמה, ניסה להציג

ביצירתו של משה סמילנסקי, עתון 77, 84-85 (פברואר 1987), עמ' 95-97; ע' בסוק, 'פסיכואנליזה בהקשר תרבותי ופוליטי: דיון והדגמה בסיפורי "בני ערב" של משה סמילנסקי', ביקורת ופרשנות, כט (סיוון תשנ"ג), עמ' 77-95; י' ברלוביץ, "בני ערב" למשה סמילנסקי - הסיפור הפטרונלי, עיונים בתקומת ישראל, ד (תשנ"ד), עמ' 400-421; הנ"ל, להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה, תל-אביב 1996, עמ' 148-175 ובמקומות אחרים; פ' גינוסר (לעיל, הערה 10), על פעילותו הארגונית ראו גם: נ' שרמן וד' הדר, 'הקמתה והתארגנותה של התאחדות האכרים בארץ-ישראל', קתדרה, 58 (תשמ"א), עמ' 155-171.

20. מ' סמילנסקי, 'לשאלות ההתיישבות בארץ-ישראל', השלח, יד (1904), עמ' 291-301, 432-442. שב ונדפס בתוך: מ' סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, יא, מאמרים, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 83-112. בקובץ מאמריו מ-1937 השמיט סמילנסקי את הסעיף האחרון של מאמרו המקורי, שעסק בשאלת החינוך ביישוב. בסעיף זה (עמ' 440-441 בהשלח) הוא התבטא בחריפות כנגד תפיסותיהם החינוכיות המסורתיות של האיכרים החרדים וקרא להקים 'אורגניזציה חנוכית מיוחדת' שתכפה את הערכים הלאומיים החדשים - ובייחוד את אידיאל היהודי החדש' החזק בגופו וברוחו - על כלל היישוב (על מעורבותו של סמילנסקי בענייני החינוך ברחובות, ראו: מ' סמילנסקי, בין כרמי יהודה, עמ' 65-72, 153-161; ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, 1854-1914, ירושלים תשמ"ו, עמ' 152-169, 262-272).

אבל ב-1937, בעת שהוציא לאור את כתביו, דווקא האיכרים בראשותו של סמילנסקי הם שביקשו להדגיש את ייחודם במערכת החינוך של היישוב (תביעתם העיקרית היתה 'להתאים את החנוך במושבה לרוח הכפר') והתנגדו להחלטות רבות שהתקבלו בידי הסמכות המרכזית (ובייחוד לאישורים שניתנו לפתיחתם של בתי-ספר של 'זרם העובדים' במושבות). לסקירה תמציתית של מערכת החינוך בתקופת המנדט ראו: א' רובינשטיין, 'היישוב כמערכת אוטונומית: חינוך, בריאות ומשפט', בתוך: ב' אליאב (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, 1917-1948, ירושלים 1979, עמ' 213-223. על עמדת האיכרים ראו: דין וחשבון של מרכז התאחדות האכרים כא"י לשנת 1934, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 40-43; דין וחשבון של מרכז התאחדות האכרים בא"י לשנים 1936-1937, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 85-97. נראה אפוא ששינוי העמדה בשאלת הסמכות החינוכית המרכזית בין 1904 ל-1937 הוא הסיבה העיקרית להשמטת סעיף החינוך מקובץ מאמריו של סמילנסקי. עם זה יש להדגיש שהחלקים האחרים של המאמר המקורי לא שונו בקובץ המאמרים, ולפיכך - לשם נוחותם של הקוראים - יהיו ההפניות ממאמר זה אל הקובץ משנת 1937.

21. מ' שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי, 1908-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ'

מעל הבימה החשובה של השלח אלטרנטיבה 'ארצישראלית' כוללת למצב זה של אי־בהירות, ומאמרו אכן כתוב בראש ובראשונה מזווית ראייה של מי שיושב בארץ ומכיר את תנאיה על בוריים.

בבואו להתוות את תוכניתו המקפת עמד מול עיניו של סמילנסקי דגם התיישבות מוגדר, שעל־פיו שרטט אף את תוכניתו להתיישבות הציונית. זה היה הדגם של הקולוניזציה האירופית של המאה ה־19. בכתיבתו הסתמך על ספרות קולוניזטורית בת הזמן שהיתה ברשותו (ובייחוד על ספרו של חוקר ההתיישבות הקולוניאלית, הכלכלן Leroy-Beaulieu) והבחין היטב בין התיישבות לשם השגת רווח חומרי ובין התיישבות קבע של אירופים בארץ חדשה. ההתיישבות הציונית, לדעתו של סמילנסקי, נמנית עם הסוג השני הזה של קולוניזציה:

הסוג השני כולל את הקולוניזציה המבקשת לתת לאנשים, שלא נשאר להם מקום בארץ מולדתם הישנה מפני רוע המצב החמרי או מפני רדיפות לאומיות ודתיות - ארץ מולדת חדשה ... הם בקשו להתאזרח בארץ רחוקה וגם אנו מבקשים דבר זה.²²

סמילנסקי מצא אפוא זהות בין מניעיהם של הציונים האירופים ובין אלה של אירופים אחרים שחיפשו להם 'מולדת חדשה'. עם זה ציין שלושה הבדלים ניכרים בין המתיישבים האירופים למתיישבים היהודים: ראשית, האירופים אחת להם לאיזו ארץ יהגרו. לא כך הציונים. סמילנסקי היה ארץ־ישראלי בכל נשמתו, מ'ציוני ציון' המובהקים, ולדעתו ההתיישבות הלאומית היהודית יכולה להיעשות רק על אדמת ארץ־ישראל. ואמנם, ההבדל החשוב השני בין העם היהודי לכל עם אירופי מהגר אחר היה במרכיב התחייה, כלשונו של סמילנסקי, בתהליך הגירת היהודים לארץ־ישראל. תחייה זו פירושה הצורך בהפיכתו של עם 'שזה אלפים שנה' לא היתה לו ארץ מולדת 'לעם אשר על אדמתו ישכון', ומהותה - שיבה אל האדמה ועיבודה, כי רק באמצעות הקרבה לטבע ועיבוד אדמת ארץ־ישראל תוכל לשוב ולהתפתח 'האהבה לארץ־המולדת'.²³ סמילנסקי לא ראה בעבודת האדמה את סוף תהליך התחייה אלא רק את

22. מ' סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, יא, עמ' 94-96: את ספריו של Leroy-Beaulieu הוכיר סמילנסקי פעמים רבות גם במאמר זה וגם במאמרים אחרים מאותה עת. וראו:

P. Leroy-Beaulieu, *De la Colonisation chez les Peuples Modernes*, Paris 1902

23. מ' סמילנסקי, כתבי משה סמילנסקי, יא, עמ' 102. כאן ציטט סמילנסקי במפורש את ההוגה הרוסי ולדימיר סולובייב. אבל כרבו אחד העם וכרבים אחרים בחיבת ציון ובתנועה הציונית, גם קריאתו של סמילנסקי לשיבה אל הקרקע ולעיבודה הפיסי בידי בני העם כדרך המלך להתחרשותו הרותנית והפיסית של העם, קריאה זו אף היא ינקה משלל מקורות. בין אלה יש להדגיש בייחוד את רעיון הפרודוקטיביזציה של העם היהודי, השפעות פופוליסטיות ורומנטיות, ותפיסות של אג'ריאניזם. אלה נוצקו לבסוף למסכת קוהרנטית של לאומיות אינטגרלית. ראו: י' קולת, 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ־ישראל', עמ' 62-65; ש' אלמוג, "האדמה לעובדיה" וגיוור הפלאחים, בתוך: ש' אטינגר (עורך), אומה ותולדותיה, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 165-175; הנ"ל, 'פרודוקטיביזציה, פרולטרניזציה ועבודה עברית', בתוך: ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח-תקוה קפיטליסטית'

ראשיתו. באמצעות עבודת האדמה ישובו בני העם ויפתחו את התכונות 'הטבעיות', שגולה מהם הגלות הבלתי-יטבעית', ולאחר מכן יהיה אפשר לפתח בארץ גם תעשייה, מסחר ותרבות.²⁴ המטרה הסופית היא לדידו 'תחית ישראל על אדמת ישראל', שפירושה רכישת ארץ האבות, התיישבותו של חלק גדול מן העם על אדמתו וקיום חיים של שלטון עצמי, 'ככל עם חפשי היושב על אדמתו'.²⁵ אלא שזו, טען סמילנסקי, מטרה רחוקה ועד ששיגוה ולשם השגתה יש להתוות תוכנית מוגדרת להווה. הוא אימץ את המודל הקולוניאלי של settler society, פירק אותו לכמה מרכיבים מרכזיים ובחן באיזו מידה יש להתאימם לתנאי התנועה הציונית ולתנאי ארץ-ישראל. ואלה מרכיבי המודל: (1) הרישיון להתיישבות; (2) רכישת האדמה; (3) שיטת ההתיישבות ודפוסי העיסוק; (4) סוג המתיישבים; (5) היחס בין המתיישבים למטרופולין. אבל בתהליך המעשי של ההתיישבות טמון גם ההבדל השלישי שבין האירופים המתיישבים באחד מ'חלקי העולם הבלתי-מושבים' ובין המתיישבים היהודים בארץ-ישראל. 'ארצנו אינה ארץ שוממה וריקה מיושבים', טען סמילנסקי, ובכך המשיך וחיזק את אחת האמנות החשובות שעליהן הכריזו אחד העם ב'אמת מארץ ישראל' הראשונה שלו משנת תרנ"א (1891). אם שם, בארצות ה'בלתי-מושבות' שהתיישבו בהן בני אירופה, חיו 'אנשים פראים או פראים-למחצה' והיה אפשר לקנותם או להורגם ואחר-כך לרשת את ארצם, הרי 'יושבי ארצנו אינם אנשים פראים, שאין להתחשב עמם' ולפיכך אין מעשה התחיה יכול להתבצע בכוח הזרוע. 'אנו באים לגאול את אדמתנו', טען סמילנסקי, 'ולא לקחתה'.²⁶ בדברים האלה טמון יסוד מרכזי בתפיסת ההתיישבות של סמילנסקי, יסוד שישוּב ויעלה בכל ימי פעילותו הציבורית. רוצה לומר, מחד גיסא התחשבות על בסיס הומניסטי ולאומי בעם הערבי היושב בארץ-ישראל, ומאידך גיסא אי-ויתור על המטרה הסופית כפי שראה אותה, דהיינו, רכישת מרבית אדמות ארץ-ישראל ויצירת רוב יהודי בה.

האם היתה אפוא בתפיסת ההתיישבות של סמילנסקי בתקופת ראשית זו התייחסות למקומם של ההון והיוזמה הפרטיים בתהליך הזה? להלן נסקור בקצרה את שלבי ההתיישבות בארץ-ישראל כפי שהתווה אותם סמילנסקי על-פי המודל שעמד לפניו. (1) רישיון ההתיישבות בארץ-ישראל: סמילנסקי עמד היטב על הזוהר שבין הצירטר

החדשה: קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 41-70; הנ"ל, 'הגאולה ברטוריקה הציונית', בתוך: ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 13-32; R. Kark, 'Land-God-Man: Concepts of Land Ownership in Traditional Cultures in Eretz-Israel', in: A. H. Baker and G. Biger (eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective*, Cambridge 1992, pp. 63-82; D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy: The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Bloomington and Indianapolis 1991, pp. 18-21, 43-52, 90-91

24. מ' סמילנסקי, כתיבי משה סמילנסקי, יא, עמ' 102.

25. שם, עמ' 84-85.

26. שם, עמ' 88-91.

שהתנועה הציונית מבקשת מן השלטונות העות'מאניים לבין הזיכיון שהעניקו מדינות אירופיות לחברות התיישבות שפעלו בחסותן.²⁷ הוא לא שלל את הרעיון שביום מן הימים תקבל התנועה הציונית צ'רטר על ארץ-ישראל, אך טען שלא סביר ואף לא רצוי לקבלו עתה. לא סביר - משום שהשלטונות הטורקיים לא יתנוהו, וגם משום שארץ-ישראל איננה ריקה מתושבים ורוב הקרקע היא בבעלותם. הצ'רטר יהיה אפוא חסר משמעות מעשית, מפני שהקרקע לא תעבור עקב כך לרשות התנועה הציונית. לא רצוי - משום שהתנועה הציונית אינה יכולה לשאת מעמסה כספית כה כבדה, ומשום שזכויות מדיניות עדיין אינן מקנות זכויות בעלות על הקרקע, שאותה יש לרכוש ולעבד בעבודת כפיים כדי להעבירה לרשות העם.²⁸ לפיכך המליץ סמילנסקי לנטוש את רעיון הצ'רטר החד-פעמי ותחת זה לנסות ולהשיג רשיונות קונקרטיים לכל פעולה ופעולה ולאמץ מדיניות של התיישבות הדרגתית.

2) רכישת קרקע: אליבא דסמילנסקי רכישת הקרקע היא התנאי העיקרי להשגת תכליתה הסופית של התנועה הציונית. במעשה 'גאולת הארץ' נתן סמילנסקי מקום מרכזי לא למוסדות התנועה הציונית בלבד אלא גם להון וליוזמה הפרטיים. גם כאן למד סמילנסקי מתולדות הקולוניזציה של אירופים במאה ה-19, שבה היו היוזמות הפרטיות וההון הפרטי חלק אינטגרלי (יוזם או משלים) של מעשה ההתיישבות. נראה שסמילנסקי היה מבכר שרכישת הקרקע תיעשה אך ורק בידי 'הקדן הלאומית' (כלומר קק"ל). אבל עקב אמצעיה הפיננסיים הדלים של התנועה הציונית יש צורך לגייס גם את 'האיניציאטיבה הפרטית' למעשה הגאולה. על כן הציע סמילנסקי חלוקת עבודה בין הקדן הלאומית ובין היוזמים הפרטיים. הקדן תרכוש רק חלקות קרקע גדולות, שבהן יהיה אפשר לעשות פעולות נרחבות של הכשרה והנחת תשתית להתיישבות רחבת ממדים. ואילו אנשי היוזמה הפרטית ירכשו את חלקות הקרקע הבינוניות בגודלן ובכך יתרמו למאמץ הלאומי הכולל של גאולת האדמה. עם זה לא יאבדו היוזמים הפרטיים את 'התועלת הפרטית' שהיא מטרתם הראשית, שכן יוכלו לשוב

27. בסוגריים ראוי להעיר שכבר יוזם הרעיון עצמו, תאודור הרצל, הגדיר בפירוש במדינת היהודים שלו את החברה שתבצע את מעשה ההתיישבות (The Jewish Company) 'מעין חברה צ'ארטר יהודית'. ראו: ת' הרצל, מדינת היהודים: נסיון של פתרון מודרני לשאלת היהודים, ירושלים 1978, עמ' 29.

28. כאן למד סמילנסקי לקח מן ההתיישבות הגרמנית בפוזן. שם, כך טען, הבינו הגרמנים שזכויותיהם המדיניות על הקרקע אינן מקנות להם זכויות של 'בעל-ביתיות', ולפיכך נקטו מדיניות של יישוב הגרמנים בחבל ארץ זה. על פוזן ראו: S. Reichman and S. Hasson, 'A Cross-Cultural Diffusion of Colonization: From Posen to Palestine', *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 74, no. 1 (March 1984), pp. 57-70; D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy*, pp. 94-98; G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict*, pp. 146-160; Z. Shiloni, 'German Antecedents of Rural Settlement in Palestine up to World War I', in: R. Kark (ed.), *The Land that Became Israel: Studies in Historical Geography*, Jerusalem 1989, pp. 196-214

לא דגנה תגאל את הארץ כי אם פתחתה קפיטליסטית'

ולמכור את אדמותיהם או להתיישב עליהן ולעבדן. אף כאן מופיע יסוד חשוב בתפיסת ההתיישבות שלו, שישוב ויפיע גם בתקופת המנדט, והוא עקרון חלוקת התפקידים בין ההון הפרטי להון הלאומי ושליטת הבלעדיות של כל אחד מהם.

3) שיטת ההתיישבות ורפואי העיסוק: ההתיישבות החקלאית היא שיטת ההתיישבות הנכונה לדעתו. סמילנסקי שלל את הדעה שהושמעה בעת ההיא בחוגים הציוניים, שדוברה הבולט היה מנהל אפ"ק, זלמן דוד ליבונטיץ, שדווקא התיישבות עירונית של תעשייה ומסחר היא הדרך המהירה והבטוחה מן הבחינה הכלכלית והחברתית להתיישבות בארץ-ישראל.²⁹ בהביאו טיעונים אידיאולוגיים שרבים מ'חובבי ציון' ומן הציונים החזיקו בהם, בדבר הצורך ביצירת קשר אורגני עם הטבע והאדמה כתנאי ראשוני לתחייתו הלאומית של העם בארצו, טען סמילנסקי שבשלבים הראשונים של מעשה ההתיישבות יש לתת עדיפות לעבודת האדמה.³⁰ יתר-על-כן, התיישבות חקלאית כמעשה הראשון בקולוניזציה הציונית תביא לא רק לידי תחייה חברתית ולאומית, אלא גם להשתלטות על אדמות הארץ ולפיתוחן. לאחר מכן יבואו השלבים הבאים של יצירה מודרנית ו'טבעית' של חברה יהודית חדשה על כל שדרותיה ומעמדותיה ועל כל סוגי הפעילות הכלכלית שבה.

4) סוג המתיישבים: אם בשאלת רכישת האדמה ביקש סמילנסקי לקיים שיתוף פעולה וחלוקת תפקידים בין ההון הלאומי ל'זמות הפרטית, הרי בכל הקשור לסוג המתיישבים העדיף במפורש את בעלי ההון העצמי הבינוני בני 20-40, הוא גיל ההגירה המקובל לדעתו. בתוכניתו ראה סמילנסקי בעיקר את 'ישובה של הארץ באמצעות 'חברות קולוניזציוניות' (פרטיות ככל הנראה), הפועלות מתוך תיאום עם ה'מטרופולין', כלומר עם הגולה. חברות אלה ירכשו את הקרקע, ישקיעו בה השקעות תשתית של התקנת דרכים, רשתות השקיה וכו', ירכשו בעבור המתיישבים גם את האינפוסטר החי והדומם, ואז ימכרו את הקרקע המושבחת ואת האינפוסטר למתיישבים. סמילנסקי ראה אפוא את ההתיישבות הציונית כהתיישבות חקלאית פרטית בעיקרו של דבר, הממומנת בהון פרטי, יוזמה בידי יזמים פרטיים ויושבת על קרקע פרטית. להתיישבות הפרטית היה יתרון בעיניו גם משום שמעצם הגדרתה היא מצמצמת כל 'צורה פילאנתרופית' ומונעת את חדירתם של גורמים לא רצויים, לדעתו, בעלי כוונות סוציאליסטיות או דתיות.

5) היחס בין המתיישבים ל'מטרופולין': סמילנסקי געזר בתורת הקולוניזציה שהיתה לנגד עיניו כדי לשרטט מערכת יחסים בין הקולוניה ובין המטרופולין שתהיה בה תמיכה בלא אפוסטרופסות. כאחד העם אף הוא שלל לחלוטין כל צורה של אפוסטרופסות. לדידו ניהול ההתיישבות והכוונתה בידי פקיד ה'מטרופולין' היושב במושבה יש בו לשלול את חירותו של האיכר ולגרום להשתת המידות ולחוסר

29. ז"ד ליבונטיץ, לארץ אבותינו, ב, תל-אביב תרפ"ד, עמ' 93; נ' גרוס, 'יוזמה פרטית וציבורית בבניין הארץ על פי ז"ד ליבונטיץ', רבעון לכלכלה, ל (1983), עמ' 468-494; מ' שילה, נסיונות בהתיישבות, עמ' 12-15.

30. ראו ההפניות בהערה 23 לעיל.

יעילות כלכלית. כדי לנהל משק יעיל ורווחי יש להטיל על האיכר את האחריות לתוצאות מעשיו. על כן הציע סמילנסקי - כשהוא מסתמך גם על הניסיון הקולוניזטורי של עמ' אירופה - להעניק למושבה חירות בהנהגת ענייניה, אבל להבטיח את זכותה לקבל סיוע חומרי מן המטרופולין.

יסודות מרכזיים של המסגרת הזאת ישובו ויופיעו בהדגשים שונים בכתבי סמילנסקי לא בתקופת השלטון העות'מאני בלבד, אלא גם בתקופת המנדט. אלה כללו תודעה לאומית ציונית ברורה, חיוב עבודת האדמה כערך וכדרך קיום כלכלית, הכרה במרכזיותם של ההון הפרטי והיוזמה הפרטית בבניינו של היישוב החדש בארץ ישראל, העמדת עקרון 'זכויות הטבע' של חירות וקניין כערכים אנושיים כלליים וכערכי יסוד בפעילותה של היוזמה הפרטית, ושליטת כל צל של פילנתרופיה במקביל לחיוב פעולתו של הון ציבורי ולאומי. ואולם מאמרו זה של סמילנסקי נכתב מתוך תחושה ברורה של מי שהכוח והידע בידי והוא מבקש להתוות מסגרת פעולה כוללת לרבים. המצב בתנועה הציונית וביישוב בעת ההיא הוא שאפשר לו לנקוט נעימה כגון זאת. לא כך הווה עשור שנים לאחר מכן, ערב מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת בתקופת המנדט. עתה נוספה על מאמרו וכתביו - כמו על מאמריהם וכתביהם של הפרדסנים האחרים ושל אנשי היוזמה הפרטית - נעימה חדשה, מתגוננת. פעמים רבות היתה זו התגוננות תקיפה ביותר, ואף תוקפנית. אבל ניכר בבירור שעמדת הבכורה, עמדתו של מי שעומד בחזית הפעולה, ניטלה מסמילנסקי ומחבריו. בעשר השנים מאז כתב את מאמרו ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה עברו על היישוב בארץ ישראל כמה שינויים חשובים, ואלה השפיעו השפעה ניכרת על מעמדם החברתי והאידיאולוגי של ההון והיוזמות הפרטיים בתולדותיה של התנועה הציונית. מצד אחד צמח והתפתח הסקטור הפרטי: מושבות העלייה הראשונה, ובייחוד המושבות שבדרום הארץ (בי'הודה, על-פי המינוח בן הזמן), הגיעו לשגשוג כלכלי ולגידול חברתי ודמוגרפי ואף הצליחו להרחיב את שטחיהן.³¹ גם המרכיב הלא-חקלאי של הסקטור הפרטי (הוא רוב היישוב החדש) התרחב בתקופה זו. הופיעו ניצנים ראשונים של 'חרושת המעשה', ובשנת 1909 הוקמה 'אחוזת בית' והמרכז העירוני העברי 'תל-אביב' החל צומח אף הוא בקצב מרשים.³² מצד אחר התפתח הסקטור הציוני הציבורי ולאחר זמן החל בשיתוף פעולה הדוק עם יסוד חדש ביישוב, הוא היסוד הפועלי. התרבות הפוליטית והמבנה החברתי והתרבותי של היישוב עברו שינוי רדיקלי עם בואה של העלייה השנייה והתארגנותה האידיאית והמפלגתית. ואילו כארבע שנים אחרי ראשיתה של העלייה השנייה, ב-1908, חיוק מאוד הסקטור הציוני הציבורי את מקומו ביישוב עם הקמת 'המשרד הארצישראלי' בראשותו של ארתור רופין, שריכז את פעילותה ההתיישבותית המעשית של התנועה הציונית.

31. ד' גורביץ וא' גרף, ההתיישבות החקלאית העברית בארץ ישראל, עמ' 34* טבלה 22, עמ' 40* טבלה 28; ג' גרוס, 'תמורות כלכליות בארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית', קתדרה, ב (1976), עמ' 111-125; הנ"ל, 'הנחת היסודות', בתוך: ג' הלוי (עורך), בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי לישראל, רמת-גן, 1977, עמ' 7-110.

32. ג' ביגר וא' שילר (עורכים), תל-אביב ואתריה [אריאל, ת, חוב' 48-49 (מרס 1987)].

בתוך זמן לא רב יחסית גיבשו אנשי העלייה השנייה אידיאולוגיה שלמה ששללה את תפיסת ההתיישבות הפרטית כפי שנהגה במושבות. עמדתם נבעה גם מטעמים סוציאליסטיים של 'ניצול' הפועל וגם מטעמים לאומיים: האיכר, שנוקק לכוז עבודה עונתי רב בעיבוד כרמו ופרדסו, העסיק לא רק פועלים יהודים, אלא בעיקר עובדים ערבים. דובריה החשובים של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית הציגו את עבודתם של הערבים במושבות הנוטעים במונחים שנשאלו מתחומיה המקודשים ביותר של המסורת היהודית. 'העבודה הערבית' הוצגה כחילול הקודש וכהכנסת צלם להיכל, 'עבודה זרה'. ואילו האיכר הוצג כמי שמחלל את ערכיה הבסיסיים ביותר, ואם תרצה לומר המקודשים ביותר, של הציונות בגרסתה הפועלית: הוא נתפס כמשולל כל תודעה לאומית - או למצער כבעל תודעה לאומית רופפת - וכ'קולוניסט' אירופי טיפוסי, שרק הרווח הכספי המידי מול עיניו.³³ או כדברי בן-גוריון: 'האכר הפרטי לא רק שכל הצדק והשוויון הסוציאלי אינו נוגע לו, אלא גם העתיד הלאומי של היישוב לא איכפת לו - כשצפוי לו איזה חסרון-כיס'.³⁴ בד"בד החל גם רופין לנקוט עמדה של הסתייגות מן המושבות וממה שייצגו, להשקפתו. כפי שהראה פנסלר, החזיק רופין עוד לפני כואו ארצה בתפיסות סוציאליסטיות וויטליסטיות לאומיות וראו בפועלים את היסוד החיוני, המלא חיים, שיחדש את רוחו הלאומית של העם ויעוררה לתחייה. כסמילנסקי וכרבים אחרים בתנועה הציונית באותה עת, גם רופין גרס שהתנאי הראשוני לשינוי אורח חייו של העם היהודי בכיוון לאומי הוא שיבה אל עבודת האדמה. ולפיכך, הגם שהתחיל את פעולתו בארץ-ישראל מתוך חיוב עקרוני של ההון הפרטי בתור אמצעי חשוב בבנייתו של היישוב ובהתיישבותו החקלאית, הרי במהלך השנים מאז פתח את 'המשרד הארצישראלי' שיתף רופין פעולה בעיקר עם הפועלים ונטה יותר ויותר לכיוון עמדותיהם בשאלת ההון הפרטי ומקומו בהתיישבות החקלאית. הוא אמנם לא שלל את שיתוף הפעולה עם ההון הפרטי, אבל הסתייג במפורש משיתופו במפעלים ההתיישבותיים שיוזם המשרד הארצישראלי.³⁵ בהרצאה

33. 'קולת', 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל'; 'י דרורי', 'השתקפותם של העלייה השנייה והמאבק ל"עבודה עברית" בעתונות הארצישראלית הכללית', קתדרה, ב (1976), עמ' 69-80; א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 15-32; הנ"ל, ברל: ביוגרפיה, א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 45-117; ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 13-225.

34. ד' בן-גוריון, ממעמד לעם: פרקים לכירורג דרכה וייעודה של תנועת הפועלים, תל-אביב תרצ"ג, עמ' כז-כח.

35. א' רופין, שלשים שנות בנין בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' 1-62; מ' שילה, נסיונות בהתיישבות, עמ' 109-180; ד' הורביץ (לעיל), הערה 115; D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy*, pp. 80-154. רופין, למרות אהדתו לנושא העבודה העברית, הסתייג מתגיעתם של הפועלים ל'מאה אחוזים עבודה עברית' משום שראה בכך סכנה לקיומו הכלכלי של המשק הפרטי ומכאן לקיומו של היישוב בכלל. כמו הפועלים, גם רופין ידע שבתקופת העלייה השנייה לא היה בידם לספק אלא מעט מוצר מן הביקוש לידיים עובדות. מן הנתונים שמביא קולת עולה שב-1914 לא עלה מספר הפועלים העברים במושבות העבריות על 10% מכלל המועסקים. יתר-על-כן, קולת קובע שב-1914, גם אילו עברו כל

מסכמת על 'דרכנו בהתיישבות' שנשא לפני הקונגרס הציוני האחד-עשר (1913) הסביר רופין מדוע סירב לשתף את מושבות היוזמה הפרטית במפעליו ההתיישבותיים. לדידו היו המושבות 'אורגניזם מודקן' שהדרך היחידה להתחזר לו את 'כוח העלומים' היא באמצעות 'הכנסת יסודות חדשים צעירים נלהבים מאירופה'. ולפיכך, לא מצא לנכון לשתף את אנשי המושבות בפרויקטים של משרדו, כמו נסיעת 'יער הרצלי'. אמנם ייתכן מאוד שבדרך זו היה המפעל נושא רווח, כך טען רופין, אך לא זו בלבד שהאיכרים לא היו מעבדים את האדמה כמו ידיהם, אלא שהעובדים השכירים שהיו מעסיקים היו בוודאי רובם לא יהודים. מתוך התמודדות עם הביקורת שהוטחה כלפיו, בדבר ההפסדים התמידיים של נקודות היישוב שבאחריותו, טען רופין שאין הוא מבקש להוכיח שההתיישבות בארץ-ישראל יכולה להיות רווחית, שהרי זאת מוכיחות המושבות בפעילותן העסקית. לדידו התחייה הלאומית נושאת בחובה לא רק שיבה לעבודת האדמה, אלא גם תמונת עתיד סוציאליסטית של שוויון וצדק חברתי. על כן היה בידי רופין לטעון שהכשרת הפועלים בחוות הציוניות או 'החזרת מושבה אחת לחיים חדשים', שקולות כנגד ההפסדים הכספיים. ולפיכך צייר תמונה דיכוטומית בין יזמות פרטית ובין מעשה לאומי. לרעתו אפשר לטעון 'בוודאות גמורה: כל עסק בארץ-ישראל שמביא הרבה רווחים לסוחר, הריהו מביא על-פי רוב רווחים פחות מכל לתועלתנו הלאומית, ולהפך'.³⁶ דומה שמשני מקורות מרכזיים אלה, תנועת הפועלים מזה ואישים חשובים בתנועה הציונית מזה, נוצר בתקופה מעצבת זו הקשר שנתפס כשילי בין הון פרטי ויזמות פרטית ובין מעשה תחיתו של העם היהודי כעם לאומי.

בוועים

על רקע זה נתפרסם באביב תרע"ב (1912) מאמרו של אחד העם 'סך-הכל', שבו סיכם הוגה רעיון 'המרכז הרוחני' את רשמי ביקורו האחרון בארץ-ישראל, לאחר שלא היה בה שתיים-עשרה שנה. במאמרו טבע אחד העם את אחד הדימויים החזקים ביותר הקשורים למושבות היוזמה הפרטית, דימוי שעמד בעוצמתו גם בתקופת המנדט. שלא כ'אמנות מארץ-ישראל' הקודמות שלו, הפעם שב המנהיג הציוני מביקורו בתחושה פנימית ברורה שחזונו על הקמת 'מרכז לאומי רוחני' בארץ-ישראל הולך ומתגשם. אמנם העוסקים במלאכה עדיין מכריזים על האמנות הישנות וטוענים שכל מטרותם יצירת 'מקלט בטוח' ליהודי הגולה ולא הקמת 'מרכז רוחני'. אבל 'חוש הקיום

הפועלים העברים (בעיר ובכפר) לעבוד במושבה, הם לא היו מספקים את כל הביקוש ליידיים עובדות (ראו: 'קולת', 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל', עמ' 237-239).

36. א' רופין, 'דרכנו בהתיישבות', שלשים שנות בנין בארץ-ישראל, עמ' 39-47; 'י מצר, הון לאומי לבית לאומי, 1921-1919, ירושלים תשל"ט, עמ' 23; D. J. Penslar, *Zionism and*

Technocracy, pp. 90-91

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח־תקוה קפיטליסטית'

הלאומי שאין הם מודעים לו מדריכם לפעול כנגד הצהרותיהם ובכיוון חזונו.³⁷ שהרי הפרוגרמה של בזל, שלפיה הם פועלים להלכה, כבר שבקה חיים וכל הצהרות הנאמנות לה אינן אלא ביטוי למבוכה פנימית. מה שמתרחש בארץ־ישראל, טען אחד העם, אינו מימוש הפרוגרמה של בזל, שהרי אין צ'רטר ואין העם היהודי נוהר בהמוניו לארץ. מה שמתרחש בתל־אביב, בירושלים, בבתי־הספר ובמושבות הוא הקמת 'המרכז הרוחני'. פרק חשוב יחד, כמובן מאליו, לנעשה במושבות. בארץ לא קם מעמד של איכרים עברים 'שבעיים', טען אחד העם, כפי החזון הציוני ה'מסורתי', ומנהיגה של 'הציונות הרוחנית' אף אינו רואה אפשרות שיקום מעמד שכזה.

הישוב הכפרי שלנו בא"י, אף אם יתרחב ברבות הימים עד קצה גבול האפשרות, ישאר תמיד ישוב 'עליון' של מועט קולטורי מפותח, שכוחו במוחו והונו, אבל ההמון הכפרי המרובה, שכוחו בעבודת ידיו, לא לנו יהיה גם אז [ההדגשות במקור].³⁸

האיכר במושבות אמנם יוצא עם בוקר לפרדסו או לכרמו ואף אינו נמנע מלעבוד כמו ידיו את האדמה והוא קרוב אליה יותר מכל יהודי עירוני. אבל אין האדמה סופגת לתוכה את כל ישותו והוא שואף לחיות גם 'חיי אדם בן־תרבות, ליהנות מפרי הקולטורא של זמנו הנאת הגוף והנפש'. מעצם טבעו ומהותו החברתית והתרבותית הוא נזקק אפוא גם לעבודה שכירה. ראוי לציין שבשתי 'האמנות מארץ־ישראל' שלו מתרנ"א ומתרנ"ג הטיף אחד העם דווקא ליצירתה של שכבת 'אכרים אמתיים', שיהיו מסד ל'מרכז הרוחני'. לאמתו של דבר, היווצרותה של שכבת איכרים 'שבעיים' היתה הגתת יסוד הכרחית ומרכזית בתפיסת 'המרכז הרוחני' שלו. שומה על המרכז העברי בארץ־ישראל לקום בידי 'המון גדול מאחינו' ו'על יסוד עבודת האדמה', כך טוען אחד העם ב'אמת' הראשונה שלו מארץ־ישראל. שם, במרכז העברי הקם בארץ האבות, 'ירים ראש גם היהודי כאחד האדם, בזעת אפו יוציא לחמו מן הארץ וברוח לאומו יברא לו תנאי חייו בעצמו'.³⁹ ובתרנ"ג, ב'אמת' השנייה שלו מארץ־ישראל, הוא שב אל אותו רעיון. הוא מאמץ לו את הביקורת נגד התרכזותו של העם היהודי בענפים 'בלתי־פרודוקטיביים' ומטיף ל'הרחבת הקולוניזציה' על יסוד 'עבודת האדמה בוריעה ולא על 'עסקים' בנטיעות וממילא - על ידי המוכשרים להיות אכרים אמתיים, ולא על ידי סוחרים בעלי חשבונות'.⁴⁰ אבל כעשרים שנה לאחר מכן, בעת פרסום 'סך־הכל', נסוג המנהיג הציוני מתפיסתו הראשונה. באמצעות מעשה להטוטים טוריי ניצר אחד העם את חוצונו מרעיון היווצרות שכבת 'אכרים אמתיים' בארץ־

37. אחד העם, 'סך־הכל', השלח, כו (תרע"ב), עמ' 276-290. על המושג 'חוש הקיום הלאומי' אצל אחד העם ראו: מ' טורטל, ביסוס הלאומיות בכתבי אחר־העם, ירושלים תש"ב; י"א גוטשאלק (בשיתוף עם הלל אגרנט), אחד־העם והרוח הלאומי, ירושלים תשנ"ב.

38. אחד העם, 'סך־הכל', כל כתבי אחד העם, תל־אביב תשי"ז, עמ' תכה.

39. אחד העם, 'אמת מארץ־ישראל' - מאמר ראשון' (תרנ"א), שם, עמ' כג.

40. אחד העם, 'אמת מארץ־ישראל' - מאמר שני' (תרנ"ג), שם, עמ' לא.

ישראל וייחס אותו בעיקר לציונים המדיניים, אנשי 'המקלט הבטוח', כהגדרתו. במאמרו 'סך-הכל' היה בידו להתבונן אפוא בהתרוממות רוח ובחיוב רב גם בנעשה במושבות, אף-על-פי שלא נוצרה בהן שכבת איכרים 'טבעיים' וכלכלתן הושתתה על כל מה שהטיף נגדו עשרים שנה קודם לכן - 'עסקים בנטיעות' ועבודה שכירה. לפיכך הגדיר אחד העם את האיכר במושבות המטעים 'כ"פרמר" חרוץ, "בעל-בית" כפרי, מעין בועז בשעתו' [ההדגשה במקור].⁴¹ דימוי זה, של בעל שדה עברי הקשור לאדמתו ולשדהו, אבל אינו מעבדם בעצמו אלא מעסיק עובדים שכירים, דימוי שלדידו של אחד העם לא היתה בו כל שלילה, נתפס בעיני אנשי תנועת העבודה ותומכיה כמיצוי כל השלילי שבהתיישבות החקלאית הפרטית. 'נערינו' של בועז היו לנוכרים, ומכאן ואילך ישוב ויצוץ דימוי איכרי המושבות הוותיקות כ'בועזים' החיים מעמל זרים, שכל תודעה של ייתוד לאומי יהודי מהם והלאה.⁴²

כבר בתרע"ג (1913), כשנה אחרי פרסום 'סך-הכל', נאלץ סמילנסקי להתמודד עם המאשימים את אנשי המושבות הוותיקות ב'בועזיות'. במאמר תריף לשון ועשיר ביטוי תקף האגרנום יצחק וילקנסקי, שהיה אז מנהל החוות הציוניות בבן-שמון ובחולדה, מעל דפיו של הפועל הצעיר את היזמות הפרטית בארץ-ישראל והאשימה ב'בועזיות' ובאנטי-לאומיות. גם במושבות וגם בתל-אביב, טען וילקנסקי, מתפתח יישוב קולוניסטי שרק הרווח מול עיניו ואין הוא יכול להביא לגאולת העם. ההסתמכות על 'הקפיטל הפרטי' והשאיפה לרווח מעוררים את הביקוש לעבודה ערבית זולה וממילא גורמים להינתקות מן הארץ והאדמה ומכל תהליך התחייה הלאומית של העם. החיים הלאומיים של היישוב אינם באים מן המושבות ו'מהבורסה בליברפול' (שם נמכר פרי-ההדר מארץ-ישראל), טען וילקנסקי כלפי ה'בועזים', אלא מן 'העובד העברי' ו'מוסדינו הלאומיים'. רק בזכות 'לבו' (מקור החיים) ו'ידיו' של העובד העברי יכול 'הקפיטל הפרטי' לצמוח ולשגשג; ורק 'בכספי הלאום' ולא 'בכספי בעלי האיניציאטיבה הפרטית' יש חיים לישות היהודית של היישוב החדש. האיכרים, כך נטען, לא תרמו דבר לצמיחת היישוב, וכל שיש להם בא 'בכספי הברון ובכחו ובכח בני ישמעאל'.⁴³ הדיכטומיה ברורה: אנשי ההון הפרטי הם אנטי-לאומיים ואנטי-חברתיים, ואילו אנשי ההון הלאומי הם נושאי התחייה הלאומית והחברתית של העם היהודי.

41. אחד העם, 'סך-הכל', שם, עמ' תכר.

42. 'סך-הכל' עורר ביקורת רחבה החורגת מתחומו של מאמר זה. ראו: פ' גינזוסר, 'הספרות העברית ותנועת הפועלים הארץ-ישראלית בימי העלייה השלישית (תרע"ח-תרפ"ג)', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ז, עמ' 70-76; צ' אבן-שושן, 'תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 252-254; י' גולדשטיין, 'אחד-העם: ביוגרפיה, ירושלים, 1992, עמ' 346-354.

43. א' ציוני, 'הצפייה לקפיטליזם', הפועל הצעיר, ו, גל' 35 (תרע"ג), עמ' 3-6; גל' 36, עמ' 9-5. שב ונדפס בספרו של י' וילקנסקי, בדרך, יפו תרע"ח, עמ' 12-36. על וילקנסקי ראו

D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy*, pp. 123-149.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתה קפיטליסטית'

נעימת ההתגוננות ניכרת מכל שורה בתשובתו של סמילנסקי לטענות אלה, אם כי אין הוא מצטדק, אלא בא לפרוש תפיסת-עולם שלמה, מעוגנת בהוכחות ובנתונים, בזכות פעולת ההון הפרטי והיזמות הפרטית בבניינה של הישות הלאומית היהודית בארץ-ישראל. אשר למרכיב הלאומי בתודעתו, זה אינו נידון כלל ונתפס כמרכיב מובן מאליו בדבריו ומעצם ישיבתו בארץ-ישראל ושייכותו ליישוב היהודי המתחדש. סמילנסקי, וכמוהו גם פרדסנים אחרים, לא הפריד בין מגוריו השונים של היישוב החדש ובחן אותו כישות לאומית אורגנית אחת על מכלול צדדיה - העיר תל-אביב, המושבות, יישובי יק"א והיישובים שבחסות המשרד הארצישראלי והוועד האודיסאי - בלא שביקש למצוא בהם דרגות שונות של פערים מעמדיים או לאומיים. סמילנסקי בחן את היישוב לא מצד שייכותו למסגרת חברתית-מנהלית זו או אחרת, אלא מזווית ראייה כוללת של מידת התרומה של מרכיביו השונים למימוש המטרה הסופית: רכישת הקרקע ויצירת רוב יהודי בארץ. השגת מטרה זו, טען סמילנסקי, מחייבת בראש ובראשונה ביסוס כלכלי אמתי, שלא מתוך תמיכה, שיאפשר גם את הרחבת השטח שבידי היהודים וגם יצירת מקורות פרנסה מבוססים ליהודים רבים ככל האפשר. מילת המפתח במאמרו היא אפוא 'פילאנתרופיה'. בכל מקום שניתנה יד חופשית ליוזמה הפרטית הגיע היישוב לצמיחה כלכלית ולפריחה רוחנית, טען סמילנסקי. לעומת זה, בכל מקום שלא ניתן לתושבים החופש לפעול על-פי שיקול דעתם והתקיימו בו מנגנון ואווירה של 'פילאנתרופיה', שם היו הפסדים ושררה אווירה של חידלון. רק היחיד הנלחם על קיומו, טען סמילנסקי בלהט, משיג יעילות כלכלית ויותר מכך, מחפש הזדמנויות חדשות ליוזמות - עסקית או טכנולוגית.

רק הפרט, הנלחם על קיומו, רק התחלה פרטית וקפיטל פרטי יכולים להחזיק מעמד בתוך כל התנאים הקשים שעבודתנו הישובית נתונה בהם. כי רק לאיניציאטיבה הפרטית כח דוחה ומפרה, ורק היא יכולה למצוא את האנשים המנוסים למסור את גורלה בידם, ורק היא יכולה לברוא תנאים בריאים של עבודה ופעולה. חוץ מגבולי האיניציאטיבה הפרטית - מות וקפאון [ההדגשות במקור].⁴⁴

בזכות הרצון להגדיל את רווחיהם שיפרו אנשי המושבות את ענפי המטע ופרי ההדר. פרדסיהם מניבים עתה כבר בשנה החמישית לנטיעה, ואילו פרדסי הערבים,

44. מ' סמילנסקי, 'עם זרם המליצה', החרות, ה, גל' רצג-רצז (תרע"ג). מאמר זה שב ומופיע תחת הכותרת 'משקנו הרכושני', כתבי משה סמילנסקי, יב, מאמרים, עמ' 42-60; הציטוט שם, עמ' 51. בנוסח המקובץ של דבריו השמיט סמילנסקי את שמו ואת כינויו של זה שכנגדו יצא (וילקנסקי). כמו כן לא כלל בקובץ מאמריו את פתיחתו הארוכה שבה טען, לאור השוואה עם התיישבויות חקלאיות אחרות בעולם, שרק משק חקלאי-קפיטליסטי יכול להצליח ולא משק המבוסס על תמיכה ואפוטרופסות. למעט השמטות אלה אין המאמר המקורי שונה מן המאמר שבקובץ המאמרים, והמובאות שלהלן נלקחו אפוא מקובץ מאמריו של סמילנסקי.

לטענתו, נותנים פרי רק בשנה השמינית לנטיעה. גם היבול לדונם גדול יותר בזכות השיפור בדרכי העיבוד. הוא הדין בענף היין, שמאז עבר לידיהם של האיכרים הוא נושא 'דיבידנדים' ולא גירעון. ואילו את הצלחתו העסקית של אפ"ק זקף סמילנסקי במידה רבה לירווחים שהוא מרויח אצלנו ועל הפקדונות שאנחנו מפקידים בידו' [ההדגשה במקור]. במאמרים אחרים הביע סמילנסקי הערכה רבה גם לדרך שמנהל ליבונטין את הבנק. מושבות יהודה העומדות על ההון הפרטי ועל היוזמות הפרטית, כך הוא מסכם, כבר עומדות ברשות עצמן מן הבחינה הפיננסית והן שמהוות את 'עורק החיים' הכלכלי ביישוב. סמילנסקי לא התעלם גם מתל-אביב ולא שכח להדגיש היטב שמרכז פורח זה נבנה כולו ביזמות פרטית. וגם אם נתנה קק"ל למייסדי 'אחוזה בית' את ההלוואה הראשונה להקמת שכונתם (סמילנסקי התנגד לכך, משום שקק"ל צריכה להתרכז ב'גאולת הקרקע'), הרי שעתה סכום כזה נמצא רק 'בפנה אחת' של העיר החדשה. ומול טענתו של וילקנסקי שרק בזכות עבודתו של הפועל העברי משגשג המשק הקפיטליסטי השיב סמילנסקי ש'מאות הפועלים שבהדרה, בפ"ת, בראל"צ, בואדי-חנין וברחובות' מתקיימים אך ורק בזכותו של הקפיטל הפרטי.

יש לציין שבמאמר זה של סמילנסקי ובכתביו שלאחר מכן ניכר שינוי בתפיסתו בשאלת עבודת האדמה במעשה התחייה. התביעה הקטגורית שהשמיע קודם לכן לעיבוד האדמה בידי היהודים השבים ארצה פינתה את מקומה לדיון כללי יותר בסקטור החקלאי היהודי. בזכרונותיו הביע סמילנסקי לא אחת את צערו על שמפאת גילו ועיסוקיו הציבוריים הרבים, וכן עקב הרחבת שטחיו החקלאיים, גאלץ לנטוש כמעט לחלוטין את עיבוד האדמה בידיו שלו ואף להעביר את ניהולה לידי מנהלים מטעמו. עם זה, גם בזכרונותיו וגם במאמריו הביע תמיד את הדעה שקיומו של מגזר חקלאי יהודי הוא תנאי הכרחי למעשה 'התחייה'. לפיכך טרחה להדגיש במאמר הזה וגם במאמרים אחרים⁴⁵ את חשיבות קיומו של מגזר חקלאי יהודי איתן, שיכול לפרנס מעמד פועלים יהודים 'טבעיים'. ברור אפוא שהמציאות שסמילנסקי היה חלק ממנה, של משק חקלאי יהודי פרטי משגשג המבוסס על עבודה שכירה, תרמה לשינוי הזה בתפיסתו. בד-בבד שלל סמילנסקי את הזהות בין 'כיבוש העבודה' ובין דחיקת רגליו של הפועל הערבי מן המשק היהודי. לדידו לא היתה כל סתירה בין תודעתו הלאומית ובין העסקה של ערבים בכרמיו ובפרדסיו. במאמרים רבים מאותה עת שב והדגיש שאמנם יש להשתדל שהעבודה בחקלאות היהודית תהא יהודית רובה ככולה, אך שלל מכול וכול את הניסיון לדחוק את הערבים מן המשק היהודי.⁴⁶

למרות הצלחתו של המשק היהודי הפרטי לא שינה סמילנסקי את דעתו בנושא מקומו של ההון הציבורי והלאומי במעשה ההתיישבות. גם כאן - כמו בכל מעשה

45. ראו למשל: מ' סמילנסקי, 'לשאלת הפועלים', כתבי משה סמילנסקי, יב, עמ' 103-124.

46. ראו למשל שם, עמ' 103-159; וכן את דיוני הוועד הפועל של התאחדות המושבות ביהודה (לעיל, הערה 15).

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח-תקוה קפיטליסטית’

קולוניזטורי אחר - גרס שאת השקעות התשתית מן ההכרח שיעשה ההון הציבורי והלאומי. זו ‘אבן הפינה’ שהניח הברון רוטשילד בעבור היישוב, ובכך מילא, לדעת סמילנסקי, את מקומה של ממשלה בחיי כל עם אחר. אבל לאחר הנחת אבן הפינה יש לתת את ‘הבנין בידי הקפיטל החפשי’. אנגליה הצליחה במושבותיה משום שנתנה את הבניין בידי ההון הפרטי. ואילו צרפת, פורטוגל והולנד כשלו במושבותיהן משום שלא העבירו את ניהול המושבות ליזמות הפרטית. ורק ‘בתקופה האחרונה’ חל שינוי בחייה הכלכליים של אלג'יר, משום שרק לאחרונה ‘נמשך לשם הקפיטל הפרטי’.⁴⁷ רוטשילד טעה בכך גם הוא, ופריחתן הכלכלית והרוחנית של המושבות החלה רק לאחר שהסיר מהן את חסותן. במושבות המצויות עדיין תחת אפוסטרופסות, לעומת זה, כמו מושבות יק"א שבגליל, אין כל צמיחה ולא עוד אלא שניכרת בהן התנוונות. על-פי אותה אמת-מידה בחן סמילנסקי גם את היישובים שהיו בהשגחת המשרד הארצישראלי. לדידו היו היישובים האלה דוגמה מובהקת לשיטה הפסולה של האפוסטרופסות. אם ראה בהם רופין את היסוד שיחיה את היישוב החדש בארץ-ישראל, הרי סמילנסקי מצא בהם רק ‘מות וקפאון’. ‘כנרת התחילה בקולי קולות ופשטה את הרגל בחשאי’, הצליף סמילנסקי במבקריו, ו‘לא יצדה במשך ארבע שנות-קיומה אפילו כקליפת השום, ורק הפסידה ממון רב’. הוא הדין בחוות בבו-שמון ובחולדה, שאף להן לא צפה סמילנסקי אלא הפסדים, ואף שמצא סימנים מעודדים במרחביה, הרי עצם הדבר שבמשך שנתיים הפסידה הקואופרציה כ-60 אלף פרנק עורר אצלו חשש שגם ניסיון זה ייכשל מסיבות של ‘פילאנתרופיה’. עין גנים, מושב הפועלים ליד פתח-תקווה, איננו דוגמה להצלחתו היישובית של ההון הלאומי, טען סמילנסקי, מפני שכל קיומו תלוי ועומד על ‘הקפיטל הפרטי שבפתח-תקוה’, שבה מצאו תושבי עין גנים את פרנסתם. בדגניה, לעומת זה, בשל הניהול העצמי שלה, מצא סמילנסקי חיוב רב. עם זה,

לא דגניה תגאל את הארץ ולא דגניה תצפף את הישוב, ע"י מושבים כעין גנים אשר יצמחו לצדה, כי אם פתח-תקוה קפיטליסטית. ואם תאמרו: באותו הקפיטל המוגז בפ"ת, יש להצמיח כמה וכמה דגניות - דא

47. על קולוניזציה באותה עת ראו למשל: ר' אהרנסון, ‘המושבות העבריות בראשיתן ותדומת הברון רוטשילד להתפתחותן היישובית, 1882-1890’, א, עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 9-47; D. K. Fieldhouse, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century*, London 1966; idem, *Colonialism 1870-1945: An Introduction*, London 1981; S. H. Roberts, *The History of French Colonial Policy, 1870-1925*, London and Edinburgh 1963, pp. 215-230

עקא, רבותי! פתחתקוה יכולה למשוך אליה את הקפיטל ודגניה אינה יכולה [ההדגשה במקור].⁴⁸

בהון הפרטי וביזמות הפרטית העושה בו שימוש תלויה גאולת הארץ, שב וטען סמילנסקי. רק ההון הקפיטליסטי הפועל לשם השגת רווח יוכל להפעיל יזמות עסקית בחקלאות, במסחר ובתעשייה שתהא יעילה כלכלית ותוליך לצמיחה כלכלית, ורק כך יורחב השטח שבידי יהודים ותסופק פרנסה למתיישבים רבים. משום כך אף התנגד סמילנסקי לעקרון הלאמת הקרקע, שכן ראה בו מכשול לברירה נכונה יותר של מתיישבים ומחסום לפיתוח כלכלי של החקלאות. ואילו ההון הציבורי והלאומי, שאינו מסתפק בהכשרת התנאים להתיישבות אלא עוסק בניהולה ממש, הוא למעשה הון המשמש ליזמות בעלת אופי פילנתרופי, והתוצאה – גם במושבות יק"א וגם בחוות שבניהולו של המשרד הארצישראלי – הפסדים ומיעוט תושבים.⁴⁹ מול תפיסת הפועלים אנשי העלייה השנייה ותפיסתם של רופין ושל וילקנסקי, שראו את ההון הפרטי והיזמות הבאה עמו כאנטי-לאומיים ואנטי-חברתיים, הציג סמילנסקי תפיסה

48. 'משקנו הרכושני' (לעיל, הערה 44), עמ' 58-59. וראו הנתונים בלוח 1:

לוח 1

אוכלוסייה (חקלאית) יהודית בכמה יישובים מרכזיים, 1900-1914

1914		1900		מקום
מספר	באחוזים	מספר	באחוזים	
3,300	27.7%	818	15.7%	פתחתקוה
200	1.7%	119	2.3%	נס ציונה
1,100	9.2%	222	4.3%	רחובות
1,400	11.8%	625	12.0%	ראשון לציון
320	2.7%	132	2.5%	חדרה
1,130	9.5%	1,115	21.4%	זכרון יעקב
80	0.7%	-	-	דגניה וכנרת
4,370	36.7%	2,179	41.8%	שונים
				סה"כ אוכלוסיה
11,900	100.0%	5,210	100.0%	(חקלאית)

מקור: ד' גורביץ וא' גרץ, ההתיישבות החקלאית העברית בארץ ישראל, עמ' 34*, 43*, *44.

על הפסדיהם הכספיים של היישובים שהיו בסמכות המשרד הארצישראלי ראו: מ' שילה, נסיונות בהתיישבות, עמ' 125-172.

49. גישה זו הובעה גם במאמר הנידון וגם במאמרו משנת תרע"ד 'מעשים או תנאים למעשים?' שהיה תגובה ישירה לאותו גאום של רופין בקונגרס ה-11. וראו: מ' סמילנסקי, 'מעשים או תנאים למעשים?', כתבי משה סמילנסקי, יב, עמ' 75-102.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח תקוה קפיטליסטית’

אחרת. העסקת ערבים במשק היהודי אינה מעשה אנטי-לאומי, הוא טוען, אלא תנאי לקיומנו בארץ-ישראל. ויותר מכול, רק באמצעות ההון הפרטי – שההון הלאומי מכשיר לו את התנאים – יהיה אפשר להגשים את מטרת הציונות, חיים אוטונומיים לאומיים של רוב יהודי על מרבית שטחה של ארץ-ישראל. ואף רווחה חברתית תושג, טען סמילנסקי, בזכות ‘היד הנעלמה’ של השיטה הקפיטליסטית.

החלת המנדט הבריטי על ארץ-ישראל ביולי 1920 היתה בגדר שינוי רב משמעות מבחינתה של התנועה הציונית ומבחינתו של היישוב היהודי בארץ. נוצרה מסגרת חוקית שאפשרה עלייה יהודית גדולה ורכישת קרקעות בדרך נוחה.⁵⁰ במקביל קבעה התנועה הציונית גם את עקרונותיה בכל הקשור לדרכי ההתיישבות והעלייה. החלטות ועידת לונדון ביולי 1920, שהתוו את הדרך למדיניות ההתיישבות של התנועה הציונית, אמנם השאירו מקום להון פרטי לשם רכישת קרקע ולא שללו עזרה כספית להתיישבות פרטית. ואולם המגמה הכללית היתה הפניית המשאבים בראש ובראשונה להתיישבות על קרקע הלאום של מתיישבים המקבלים את עקרונותיה של הקרן הקיימת. כמו כן נקבע באורח קטגורי עקרון ‘העבודה העצמית’ בהתיישבות הלאומית, והוחלט על שיתוף פעולה הדוק עם ‘מוסדות הפועלים’ בכל מעשה ההתיישבות, מהגירה ועד התנחלות וחינוך. אחד הנימוקים העיקריים שעמדו בבסיס החלטות אלה היה החשש מפני כוחו של ההון הפרטי ליצור, בתנאי שוק הון לא משוכלל, ‘לטיפונדיות’ שייצרו מוגזפות בשוק גורמי הייצור. כך יצליחו האיכרים הפרטיים להוריד את שכר הפועלים החקלאים ולהכניס למשק, בסיכומו של דבר, עבודה ערבית.⁵¹ זו נתפסה, כאמור לעיל, כביטוי מובהק לגישה לא לאומית. או כדברי בן-גוריון, ששב באותה עת לדימוי האיכרים כ‘בועזים’ ואף הוציא את אחד העם – טובע המונה – מגדר ציוני: ‘חובב ציון כאחד העם שהסתפק בבוועזים החיים מעמל זרים, ולא ראה הכרח ולא האמין בעבודה עברית – לא האמין בציונות’.⁵² כדי למנוע את השפעותיו ה‘מזיקות’ של המשק הקפיטליסטי נקטה תנועת העבודה, בסיועה הפעיל של ההסתדרות הציונית, מדיניות התיישבות שביקשה – בין השאר – להיות אנטיתזה למשק הפרדסני. בעמק יזרעאל ובעמק הירדן, מקום ריכוזה של ‘ההתיישבות העובדת’ בשנים שלאחר כינון המנדט, הוקם ‘המשק המעורב’ שהושתת על ‘עבודה עצמית’ ועל מגוון של ענפי ייצור, מתוך כוונה ליצור מן היסוד חברה ומשק אוטוארקים שלא יהיו תלויים בשוק ובמשק הקפיטליסטי.⁵³ היטיב לסכם את הדברים

B. J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy, 1920-1929*, Syracuse 1993

51. י. מצר, הון לאומי לבית לאומי, עמ' 32-53, 141-143; א' שפירא, ברל, עמ' 172-177.

52. ד' בן-גוריון, ‘הפועלים וארץ-ישראל’ (1918), ממעמד לעם, עמ' יז.

53. א' רופין, ההתיישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל (תרס"ח-תרפ"ד),

תל-אביב תרפ"ה, עמ' 1-9. הספרות על תפיסות אלה של תנועת העבודה היא רבה. וראו:

ח' גולן-עובדק, משלחת פועלי צון בארץ-ישראל 1920, רמת אפעל 1989; א' בייך,

תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, רמת-גן 1970, עמ' 140-260; י'

ברל כצנלסון: 'השאיפה להספקה עצמית' (כלומר, השאיפה למשק אוטארקי) באה בתור מרידה בתפיסה הפרדסנית ששלטה בארץ בראשית' בואם של אנשי העלייה השנייה.⁵⁴

השינוי ביחסה של תנועת העבודה להון הפרטי ולפרדסנות

העלייה הרביעית (1924-1929) הביאה לידי הגברת המגמות הקפיטליסטיות בפעילותו של המשק היהודי, ועוד קודם שהסתיים משבר העלייה הרביעית החלה התנופה הגדולה של ענף הפרדסנות, שראשיתה בשנת 1926. בד בבד החלה תנועת העבודה לזנוח את הרעיון שאפשר לבסס את המשק בעיקרו על הספקה עצמית. אמנם יש לציין שכבר בשנות ה-20 פעלה תנועת העבודה בתחומים קפיטליסטיים מובהקים כמו הקמת בנק הפועלים ופעילותו של סולל-בונה.⁵⁵ יתר-על-כן, כבר בשנת 1918, בתקופת הביניים שבין הצהרת בלפור והקמת המנדט, חייב בן-גוריון את שיתוף הפעולה בין הון שיבוא 'בדרך השקעה עסקית' ובין ההסתדרות הציונית לשם פיתוחה של הארץ, כמובן בתנאי שהשקעות אלה תהיינה נתונות 'לפיקוחה והנהלתה של ההסתדרות הציונית'.⁵⁶ ואף בראשית שנות ה-20, בעת ביקורה של משלחת פועלי-ציון בארץ, נשמעו קולות בתנועת הפועלים נגד שלילת מקומו של ההון הפרטי בבניינו של היישוב. בראשית תרפ"ד הציע בן-גוריון לגייס הון פרטי להשקעה במפעלים של חברת-העובדים.⁵⁷ עם זה, כאמור, אין כל ספק שעיקר מאמצייה של

קולת, 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל'; הנ"ל, 'האידיאה של ההסתדרות - התהוות והשתנות', מאסף: כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית, ב (1971), עמ' 91-110; הנ"ל, אבות ומייסדים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 32-36; א' שפירא, המאבק הנכזב; הנ"ל, ההליכה על קו האופק, תל-אביב 1989, עמ' 374-355; י' גורני, אחדות-העבודה, 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 11-113; ב' בן-אברם, 'צמיחתה של הקבוצה מתוך מאווייהם של בני העלייה השנייה לעבודה עצמית', קתדרה, יז (תשמ"א), עמ' 118-123; ה' ניר, 'אידיאולוגיה ואנטי-אידיאולוגיה', קתדרה, יז (תשמ"א), עמ' 124-129; הנ"ל, הקיבוץ והחברה: הקיבוץ המאוחד 1923-1933, ירושלים תשמ"ד, עמ' 1-105; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים: התפתחות רעיון חברת העובדים כשנים 1920-1929, תל-אביב 1987; ב' בן-אברם וה' ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 5-101. 54. ב' כצנלסון, כתבי ב. כצנלסון, ג, תל-אביב תש"ו, עמ' 50 [מתוך הדיון בוועידה התמישית של אחדות-העבודה, י"ח בהשוון תרפ"ז].

55. ד' גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 208-214; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים; הנ"ל, 'כלכלת היישוב ומשק העובדים בתקופת המנדט הבריטי', בתוך: ב' גרוס וי' גרינברג, בנק הפועלים: המישים השנים הראשונות, 1971-1921, תל-אביב 1994, עמ' 37-86.

56. ד' בן-גוריון, 'הון ציוני' (1918), ממעמד לעם, עמ' כד.

57. י' גורני, אחדות-העבודה 1919-1930, עמ' 71-74; י' גרינברג, 'הון פרטי למשק פועלים', רבעון לכלכלה, מא, חוב' 106 (1990), עמ' 212-218.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית'

תנועת העבודה בתקופה שעד העלייה הרביעית הושקעו בהתיישבות ב'עמק' וביצירה מן המסד של חברה סוציאליסטית ומשק סוציאליסטי. המושבה ומשק הפרדסנות נעזבו לנפשם ואף לא התחוללה בהם בתקופה זו שום מערכה למען 'עבודה עברית'.⁵⁸ העלייה הרביעית האיצה, כאמור, את תהליך המודרניזציה והקפיטליזציה של המשק היהודי. שינוי זה ניכר גם בהתפתחותה של תל-אביב וגם בתנופה הגדולה של ענף הפרדסנות. בשרון, שעד אז כמעט לא יושב, החלו להתיישב קבוצות מאורגנות של בעלי הון פרטי בינוני. אחרי שנים ראשונות של קשיים כספיים פנו לא מעט מן הקבוצות האלה - לרבות ארגון 'בני בנימין' של בני האיכרים - אל מחלקת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית לשם קבלת עזרה כספית. המחלקה, שלא טיפלה עד אז במתיישבים בעלי הון פרטי, נתנה למושבות החדשות הלוואות והתווות בעבורן תוכנית לתכנון המשק כ'משק מעורב' הכולל - בפעם הראשונה - גם ענף של הדרים.⁵⁹ זאת ועוד, גם במשקי 'ההתיישבות העובדת' - בעמקים ובמישור החוף כאחד - הוחל בנטיעה נרחבת של הדרים שיועדו לא לצריכה עצמית אלא לשיווק לשוק. בה בעת החלו להישמע מחדש דעות שהובעו כבר בראשית שנות ה-20 נגד עקרון 'העבודה העצמית'. כך, למשל, שב ארתור רופין והשמיץ את הדעה ה'אפיקורסית' שרעיון 'העבודה העצמית' פוגע בהתפתחותו של היישוב מפני שהוא מונע העסקת שכירים יהודים במשקי ההתיישבות הציבורית הציונית. ואמנם, אפילו המשק המעורב הבינוני - שבין ענפיו נכלל גם פרדס - נזקק באותה עת לדיים עובדות רבות יותר מאלה שיכלו לספק המתיישב-הפועל ובני משפחתו. התוצאה היתה שאירעו מקרים של נסיגה למעשה מעקרון 'העבודה העצמית'. לפעמים נשכרו קבוצות קבלניות לעזרה בעיבוד או בקטיף, ולפעמים המשיך המתיישב-הפועל בעבודתו מחוץ למשקו ושכר לו פועל שיעבד את פרדסו במקומו.⁶⁰ 'תר-על-כן, תנועת העבודה עצמה הסכימה לשתף פעולה עם ההון הפרטי גם בתחום ה'מית' של ההתיישבות החקלאית. פרויקט 'התיישבות האלף' מומן ונשלט בידי יהודים מאירופה ומארצות-הברית, אנשי ההון הפרטי הגדול. ואילו מתיישבים 'פועלים' נדרשו לעבוד בסקטור הפרטי שנים לא מעטות לשם השתתפות במימון התיישבותם. ושוב, ברל כצנלסון תיאר יפה את המפנה הזה בהתייחסות להון הפרטי:

58. א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 32-37; מ' זגורודסקי, 'למצב המושבות הישנות', העולם, יב, גל' מג (כ"ו בתשרי תרפ"ה), עמ' 867-868.

59. דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס הטי"ז: ד"ח המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, ירושלים תרפ"ז; על פניית 'בני בנימין' ראו: אצ"מ S 15/276a, S 15/485; ד' גלעד, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 85-93.

60. א' רופין, ההתיישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל; הג'ל, שלושים שנות בנין בארץ-ישראל, עמ' 238-248; מ' הירש, תורת המשק החקלאי: לאורה של החקלאות העברית בארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 48-52; ב' עמיקם, נירים ראשונים: ההתיישבות בימי העלייה החמישית, ירושלים תש"ס, עמ' 129-145.

בראשית קיומנו, בעוד היינו מעטים וחלשים, פחדנו מפני ההון הפרטי אשר עיניו רק לבצעו. לאחר חצי יובל שנים הגענו למדרגה שאנו יכולים להביא בחשבון ההתישבות העובדת גם את ההון הפרטי, בין כנותן עבודה ובין כהון המחפש לעצמו השקעה ומוכן למצוא אותה גם אצל הפועל.⁶¹

ואולם דומה שהמעבר לשיתוף פעולה עם ההון הפרטי מציין תפנית רחבה יותר בפעולותיה הכלכליות של תנועת העבודה, תפנית שאפשר לאפיינה כאימוץ דרכי השיבה ופעילות קפיטליסטיות בידי הארגונים הכלכליים של הסתדרות העובדים. צדדים לא מעטים של התפנית הזאת בכיוון הקפיטליזם במחשבה ובמעשה הכלכליים בהסתדרות נידונו לא אחת במחקר, אם כי נראה שעד כה לא הודגשו במידה הראויה. התמונה העולה ממחקרים אלה ומעיון במקורות התקופה מלמדת שבעקבות כשלונותיהם של 'המשביר' וסולל-בונה במשבר העלייה הרביעית התחולל בתנועת הפועלים שינוי שהיה כרוך באימוץ דרכי פעולה זהירות יותר בתחום הפעילות העסקית. זאת ועוד, לקראת הוועידה החמישית של אחדות-העבודה (בשלהי 1926), שאמורה היתה לדון בין השאר גם בתוצאות משבר העלייה הרביעית, הציגו בן-גוריון וכצנלסון תפיסה כוללת בעניין פעילותו של משק הפועלים אחרי העלייה הרביעית. השאיפה להקים מן המסד חברה ציונית שתהא גם סוציאליסטית, שאיפה שעד כה היתה גם נחלתה של אחדות-העבודה, היתה בגדר 'אוטופיה', כהגדרתו של בן-גוריון. בארץ לא הוקם 'משק סוציאליסטי', כלומר משק שאמצעי הייצור שלו הולאמו ובטלו בו 'הבדלי המעמדות', אלא 'משק פועלים'. לדידו של בן-גוריון היה משק הפועלים בפעילותו העסקית משק קפיטליסטי לכל דבר. אמנם, כך הסביר בן-גוריון, בתוך משק עין-חרוד למשל 'שוררים יחסים קומוניסטיים', אבל 'יחס משק עין חרוד לשאר המשקים, לא רק המשקים הפרטיים כי אם גם משקי הפועלים, שוררים היחסים הרגילים של כל משק קפיטליסטי'.⁶² בעקבות העלייה הרביעית הוא קובע אפוא

61. ב' כצנלסון, כתבי ב. כצנלסון, ד, תל-אביב תש"ו, עמ' 21. וראו כל דבריו של כצנלסון, שם, עמ' 11-39. הדברים אמנם נאמרו בשלהי 1933, אבל אין ספק שהם משקפים את התהליך כולו משנות העלייה הרביעית. ואכן, אותה תפיסה הביע כצנלסון עוד קודם לכן, למשל בוועידה הרביעית של ההסתדרות החקלאית, שנערכה בסיוון תרצ"א. וראו: ב' כצנלסון, כתבי ב. כצנלסון, ד, תל-אביב תש"ו, עמ' 195-221; ועל המפנה בכללותו ראו: דין וחשבון של המחלקה להתיישבות חקלאית. דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס הי"ד, לונדון 1925, עמ' 183-218; דוחות האכסקוטיבה מן השנים 1927 ו-1929; א' רופין, ההתיישבות החקלאית של הציונות בארץ ישראל; הנ"ל, שלשים שנות בנין בארץ-ישראל, עמ' 215-248; ד' גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 93-112, 208-230; ב' עמיקם, נירים ראשונים, עמ' 114-145.

62. ד' בן-גוריון, 'לקראת הוועידה (מדברי הו"כ) בפגישה המפלגתית בתל-אביב א חשון', קונטרס, יד, חוב' רעט (ד' חשון תרפ"ז), עמ' 7.

לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח תקוה קפיטליסטית'

ש'המשק העברי הנבנה בארץ מתבסס על יסודות קפיטליסטיים ובארץ הולכת ונוצרת חברה מעמדית עברית, וגם משק הפועלים הנוצר בארץ לובש כלפי חוץ צורה קפיטליסטית'.⁶³

במקביל להתפתחות זו עמדו גם מציאות בידודה של תנועת הפועלים בתוך מוסדות ההסתדרות הציונית ומינויו של הרי סאקר לראש האקסקוטיבה הארץ-ישראלית, שנקטה מדיניות של ביסוס הקיים ופיקוח תקציבי הדוק. על רקע זה התוו מנהיגיה של תנועת העבודה, כצנלסון ובן-גוריון, קווי פעולה חדשים לפעילותו של משק הפועלים בהקשר של כלכלה קפיטליסטית. המטרה הסופית של השלטת ההגמוניה של תנועת העבודה על היישוב אמנם עמדה בעינה, אך היא לבשה עתה דמות מתוחכמת יותר. נוצר מושג חדש - 'הון מעמדי', שיעמוד לרשותה של תנועת הפועלים בלבד ויהיה מנותק מן ההון הלאומי. באמצעות גיוס ההון המעמדי (בעיקר בידי קפא"י [קופת פועלי ארץ-ישראל] שעברה לרשות ההסתדרות) ובאמצעות שידוד מערכות כלכלי קפיטליסטי באופיו יהיה אפשר לממש את ההגמוניה.⁶⁴ ואמנם, באותה ועידה של אחדות-העבודה (1926) הביע גם צנלסון דעה דומה. בעקבות העלייה הרביעית, טען צנלסון, השתנתה המציאות הכלכלית בארץ ואין לדבר עוד על 'שלילת השוק'; אדרבה, יש לנסות ולכובשו בכליו שלו, כלומר על-ידי אימוץ שיטות קפיטליסטיות. על כן, 'הדרך לשהרור מניצול השוק' היא, באורה פרדוקסלי, דווקא 'דרך פיתוח הענפים, לימוד השוק וארגון הממכר'.⁶⁵ בגילוי לב הסביר צנלסון שהמשק החקלאי ההסתדרותי, המתבסס על 'ענפי הספקה עצמית', בקושי יכול לכסות את הוצאות העבודה שלו, ולא כל שכן הוצאות אחרות כמו 'דמי ההשקעה והאמורטיוזציה'. לעומת זאת בשעה שסקר את החקלאות העברית בכללותה הבחין צנלסון ש'החקלאות, בחלקיה שיצאו מן המיצר, רווח לה לא הודות לפלחה ולהספקה העצמית, אלא הודות לענפי האכספורט' [ההדגשה שלי, ג"ק].⁶⁶ וכך סיכם אפוא צנלסון את התוויית המדיניות החדשה: 'כל תא משקי מצווה לחתור למקסימום של ניצול השוק ושל 'ריוח'. תנועת הפועלים כולה צריכה להכניס לתפיסתה את שאיפת האינטנסיפיקציה'.⁶⁷ בחינה מקיפה של יישום תוכנית זו היא, כמובן, מעבר לגדרו של מאמר זה, אבל נראה שפעילותם של גופים כמו תנובה ותנובה אקספורט, שפעלו בתוך השוק החופשי על-פי דפוסי הפעילות הנהוגים בו, תאמה את המגמה

63. שם, עמ' 8; ועל סוגיה זו בכללה ראו: י' גורני, אחדות-העבודה 1919-1930, עמ' 43-93; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים, עמ' 261-287; נ' גרוס וי' גרינברג, בנק הפועלים, עמ' 13-86.

64. ד' בן-גוריון (לעיל, הערה 62), עמ' 8; הנ"ל, ממעמד לעם, עמ' קנז-קנט; ד' גלעד, היישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 231-236. על המאבק לשליטה בקפא"י שנוסדה בידי תנועת פועלי-ציון העולמית למען ארץ-ישראל ראו: י' שפירא, אחדות-העבודה ההיסטורית, עמ' 77-82.

65. ב' צנלסון (לעיל, הערה 54).

66. שם, שם.

67. שם, שם, וכן ראו: י' גורני, אחדות-העבודה, 1919-1930, עמ' 90-93.

שצוירה לעיל. תנועת העבודה אף הקימה חברת נטיעות הדרים משלה, היא חברת יכין, וזו פעלה כיום ציבורי-הסתדרותי בתוך משק המטעים הפרטי.⁶⁸ נראה אפוא שבתקופת העלייה הרביעית התחולל בתנועת העבודה מפנה חשוב שמשמעו חיוב דרכי פעולה וחשיבה קפיטליסטיות. יתר-על-כן, גם בתחום הפרדסנות עצמו, תחום שנתפס עד כה בעיני התנועה הציונית כמייצג את כל 'תחלואיו' של המשק הקפיטליסטי, ניכר שינוי לחיוב. במקומות שהיתה בהם עבודה עברית מלאה, כגון במושבות השרון מגדיאל ורעננה, היתה עמדה חיובית ביותר כלפי ההון הפרטי, אפילו מצדו של בן-גוריון:

ההון הפרטי עושה שליחות ציונית אם הוא משמש מכשיר לעבודה עברית, ההון הלאומי מקפח את הציונות אם אינו משמש מטרה זו. ההון הלאומי [של הברון] שהושקע בבניין זכרון ובנימינה החטיא את מטרתו הציונית. ההון הפרטי שבנה את מגדיאל ורעננה מילא שליחות ציונית במאה אחוזים.⁶⁹

ההון הפרטי לא נתפס עוד אפוא כרע מוחלט. אבל בן-גוריון הבחין היטב בין הבעלות על ההון ובין התכלית שלשמה הוא פועל. ובלשונו של בן-גוריון, 'לא בעלות ההון קובעת את ערכה הלאומי אלא תשמיש ההון' [ההדגשה במקור].⁷⁰ הון פרטי יכול לשמש לצרכיו של הלאום ואז יש להתייחס אליו באהדה. אבל אם הוא משמש לתכלית פרטית בלבד יש לנהוג בו חשדנות. ההון הציבורי, לעומת זה, כגון זה של הברון והחברות יק"א ופיק"א ירושותיו (שכן-גוריון, מפרספקטיבה של שנת 1932 'מנכסו' ומייחס לו מעמד של הון לאומי), המשמש ליזמות פרטית ובעזרתו מעסיקים ערבים במשק היהודי, אינו יכול להיחשב גורם המסייע למטרות הלאום ויש לגנותו. לפיכך, למרות הנסיגה הברורה מתפיסת השלילה הסוחפת של ההון הפרטי, ברור שמנהיגה של תנועת העבודה לא חזר בו מן היחס השלילי כלפי המשק הפרטי בתור שיטה. במאמרו המפורסם משנת 1925, 'הייעוד הלאומי של מעמד הפועלים', קבע בן-גוריון שרק מעמד הפועלים יכול להביא לידי הגשמתם של היעדים הלאומיים, כי רק בו מתקיימת זהות אובייקטיבית בין צורכי המעמד לצורכי העם. אצל מעמדות אחרים, לעומת זה, יש סתירה הכרחית בין האינטרסים המעמדיים ובין האינטרס הלאומי שלהם. בעל ההון הפרטי אינו יכול אפוא להימנע מהעסקת עובדים ערבים במשקו, שכן האינטרס

68. על הגופים הכלכליים של ההסתדרות ראו: ר' גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, עמ' 208-214; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים, עמ' 143-244; הנ"ל, 'כלכלת היישוב ומשק העובדים בתקופת המנדט הבריטי', בתוך: נ' גרוס וי' גרינברג, בנק הפועלים, עמ' 39-86. ועל יכין ראו גם: נ' קרלינסקי, יזמות פרטית בתקופת המנדט, עמ' 88-92.

69. ד' בן-גוריון, 'המשבר בציונות ותנועת הפועלים' (1932), ממעמד לעם, עמ' רצו.

70. שם, שם.

‘לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתקוה קפיטליסטית’

המעמדי שלו מכריע את האינטרס הלאומי.⁷¹ מן הגישה הבסיסית הזאת לא חזר בו בן-גוריון גם במאמרו הנזכר משנת 1932, שבו נתן לגיטימציה למשק הפרדסני הפרטי של רעננה ומגדיאל. לדידו, השיטה הקפיטליסטית במהותה מחייבת את העסקתם של עובדים לא יהודים: ‘בעל ההון הפרטי אינו מסוגל ואינו רוצה להעמיד את הונו לרשות הגשמת הציונות ורק לרשותה – כי זה סותר את מהותו ונטייתו המעמדית’.⁷² יחידים עשויים אמנם לחרוג מדפוס התנהגות דטרמיניסטי זה. אולם, כמו במאמרו מ-1925 אף כאן שב בן-גוריון וטען שכשמדובר באינטרס הלאומי יש הבדל אובייקטיבי שאין לשנותו בין בעל ההון העברי ובין העובד העברי.⁷³ ועל כן גם דימוים של הפרדסנים בתור ‘בועזים’ עמד תמיד ברקע ושב ועלה בשעת הצורך.

התיישבות ‘לאומית’ והתיישבות ‘בועזית’

ואמנם דימוי ה‘בועזים’ שב ועלה גם בדבריו של חיים וייצמן בשנת 1933 בוועידת ציוני אנגליה. המנהיג, שהיה אז בתקופה של בין נשיאות לנשיאות, עסק בנאומו בעיקר בנושאים כלכליים והשתבח במצבו הכלכלי של היישוב ובמצב העלייה. וייצמן אף שיבח ‘בפעם הראשונה זה שנים עשרה שנה’, כדברי אחד מאוהדיו,⁷⁴ את מקומו של ההון הפרטי בבניינו של היישוב ובמעשה ההתיישבות. אבל כמו בן-גוריון לפניו אף וייצמן העמיד בדבריו תנאי ליחס החיובי כלפי ההתיישבות הפרטית – ‘שהמתנחל יעסיק עבודה עברית’, וזאת ועוד, וייצמן אף העמיד שתי קטגוריות שונות להערכת מידת ה‘לאומיות’ בהתיישבות לסוגיה. שני סוגי מתנחלים קיימים לדעתו: ‘חלוץ’ ו‘בועז’. ‘חלוץ’, לדבריו, הוא מי שמכשיר את הקרקע להתיישבותו של ה‘בועז’ רך הלב, שטבעו ‘ללכת רק למקום שיש בו בטחון כל שהוא לחייו ולרכושו’. ‘חלוץ’ אף מיישב יותר אנשים ליחידת שטח. ה‘בועז’ ירכוש שטח של 100 דונם ויושיב עליו משפחה אחת, את משפחתו. ואילו ה‘חלוץ’, המתיישב במימון הקרנות הלאומיות – שעל מקומן ונחיצותן קמו עתה לערער עקב הצלחתו של המשק הפרטי, ועליהן בא עתה וייצמן בעיקר להגן – מצליח להושיב עשר משפחות על אותם 100 דונם. לפיכך, סיכם וייצמן, התיישבותם של החלוצים היא בלבד מכונה ‘התיישבות לאומית’, ואילו התיישבותו של ה‘בועז’ ערכה הלאומי פחות הרבה. דימויה של ההתיישבות הפרטית כ‘בועזית’ – כלומר התיישבות שאנשיה חסרים אמונה לאומית מוצקה, ושהאינטרס שלה מנוגד לאינטרס הלאומי מבחינת מקום ההתיישבות, מספר המתיישבים והנטייה להעסקתם של ערבים – דימוי זה שב ועלה.⁷⁵

71. ד’ בן-גוריון, ‘הייעוד הלאומי של מעמד הפועלים’ (1925), שם, עמ’ רלא-רלג.

72. לעיל, הערה 69.

73. שם, עמ’ רצו-רצו.

74. מ’ אלדר, ‘התיישבות “לאומית” והתיישבות “פרטית”’, בוסתנאי, ד, גל’ מא (1.2.1933), עמ’ 5.

75. ועידת ציוני אנגליה, נאום הר”ר וייצמן, העולם, שנה 21, גל’ ב (12.1.1933), עמ’ 25-26. ועל קרבתו הרעיונית והאחרת של וייצמן לתנועת העבודה ואהדתו להתיישבות

דבריו של וייצמן עוררו את סמילנסקי להשיב לו בשני מאמרים בעיתון האיכרים בוסתנאי ולשטח בהם את תפיסתו שלו בנושא ההתיישבות בארץ-ישראל.⁷⁶ סמילנסקי פתח את דבריו בתוכחה נמרצת כלפי הדיכוטומיה שקבע וייצמן בין התיישבות 'לאומית' ל'התיישבות של הרכוש הפרטי', 'בוועיות', שהיא, כנראה, בעיני מנהיגנו בלתי לאומית.⁷⁷ עיקר טיעונו של סמילנסקי לא השתנה מאז שלהי התקופה העות'מאנית, וכאז גם עתה הדגיש שמטרותיו הלאומיות אינן שונות מאלה של וייצמן ולפיכך, 'המנהיג מצווה להשתמש ביותר זהירות ובייותר אחריות ושיקול-הדעת במונח לאומיות' [ההדגשה במקור].⁷⁸ לאומיותו, הסביר סמילנסקי, מתבטאת בהרחבת השטח שבידי יהודים, בהגדלת מספרו של היישוב היהודי ובצמיחתו הכלכלית. אנשי היוזמה הפרטית רכשו יותר אדמות משעשו מוסדות התנועה הציונית, ציין סמילנסקי. ואולם, לא זו בלבד שהיה אפשר לרכוש עוד אדמות לולא הגישה שהציג וייצמן כלפי אנשי ההון הפרטי, אלא שגם התנועה הציונית היתה יכולה לרכוש יותר אדמות אילו שינתה את גישתה. לא הטפות מוסר הן שיביאו הון לרכישת קרקעות, כך טען סמילנסקי, אלא רק שינוי מדיניותה הקרקעית של הסוכנות ומתן אפשרות לאנשים לרכוש קרקע פרטית. ועד שלא תשונה המדיניות יסרבו אנשים לתרום לקרנות הלאומיות. הוא הדין במספר היהודים בארץ-ישראל. כאן חוזר סמילנסקי על טיעונו עוד מימי העות'מאנים, שבואם של היהודים לארץ-ישראל מותנה גם באפשרויות הפרנסה בארץ. יתר-על-כן, אין התיישבותן של עשר משפחות 'חלוציות' על 100 דונמים סותרת את התיישבותו של ה'בווע'. 'האם קצר המצע בארץ מהשתרע?', שאל סמילנסקי. 'האם אין מקום גם לאלה וגם לאלה?' הוסיף ותמה. לטענתו, חוסר הכישרון וקוצר ידה של ההנהלה הציונית הם המונעים התיישבות ציונית רחבה. ויותר מכול, הוא מוסיף ותוקף, 'נצא נא אל המציאות ונשאל את פיה', מי הגדיל את מספר הנפשות על דונם אחד, 'הבוועיות או ההתיישבות ה'לאומית'?' ותשובתו:

בפתח-תקוה הבועיות יושבות על כל מאה דונם שלשים ושלש נפשות עבריות ובהתיישבות ה'לאומית' של הסוכנות - תמש נפשות. ותל'אביב, מבצר הבועים, מכילה כשליש מכל הישוב העברי בארץ. ושוב: אם נוצרה עכשיו אפשרות להתיישבות לאומית, להושיב משפחה עניה על עשרה דונמים, ובאמצעים מצומצמים, רק הבועיות שבשרון ובמושבות הישנות היא שיצרה את האפשרות הזאת [ההדגשות במקור].⁷⁹

- העובדת ולחלוץ העברי ראו: י' גורני, שותפות ומאבק: חיים וייצמן ותנועת הפועלים בארץ-ישראל, תל'אביב תשל"ו, כייחוד עמ' 46-83.
76. מ' סמילנסקי, 'מס ל'מלה חדשה', בוסתנאי, ד, גל' לט (18.1.1933), עמ' 5-7; הנ"ל, 'בוועיות והתיישבות 'לאומית'', שם, גל' מ (25.1.1933), עמ' 3-5.
77. מ' סמילנסקי, 'בוועיות והתיישבות 'לאומית'', שם, עמ' 3.
78. שם, עמ' 4.
79. שם.

'לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתחתה קפיטליסטית'

והכוח העומד מאחורי התפתחות זו הוא 'ההון הפרטי וכוחו היוצרי'.⁸⁰ כבמסכת טיעוניו מתקופת השלטון העות'מאני אף כאן נתן סמילנסקי ביטוי לאמונתו בכוחם של היזמות הפרטית וההון הפרטי בתור הגורם הראשון במעלה לצמיחתו הכלכלית של היישוב. סמילנסקי לא שלל את מקומו של הסקטור הלאומי בתהליך זה, אך שלא כפי שסבר בראשית ימיו של היישוב, עתה לא ראה עוד את הסקטור הלאומי כמניח התשתית להתיישבות. דומה שלאור חילוקי הדעות הגדלים והולכים בין הפרדסנים והיזמים הפרטיים ובין מוסדות התנועה הציונית, ולאור אי-תלותם של היזמים במקורותיה של התנועה הציונית במרבית התחומים של פעילותם הכלכלית (וככל שהרחיב הפער וגדל כוחה של התאחדות האיכרים גדלה האי-תלות גם בתחומי רווחה וחינוך), הצטמצמו התפקידים הכלכליים שייצגו הפרדסנים לסקטור הלאומי לפעילותה של תחנת הניסיון החקלאית (כלומר מחקר ופיתוח) ולשתדלנות כלפי הממשלה (ואף זה לא ברוב המקרים). ממשלת ארץ-ישראל היא שהלכה ונעשתה הסקטור הציבורי במחשבתם ובפעילותם הכלכלית של הפרדסנים.⁸¹

שנה אחרי נאומו בנושא ה'בועים' שב וייצמן ותקף מעל אותה בימה את הפרדסנים על שהם 'מנצלים' את הפועל הערבי, ובעצם על שהם מעסיקים אותו. הפעם ניצל סמילנסקי את שעת הכושר ושיטח את השקפתו בדבר מקומה של העבודה הערבית בתפיסת ההתיישבות שלו. זו הורכבה ממניעים כלכליים-מעמדיים ברורים וגם ממניעים 'אחד העמיים' מובהקים. מזווית ראייה כלכלית הדגיש סמילנסקי את ההכרח במניעת מונופול של עובדים יהודים בשוק העבודה בפרדסנות. על וייצמן לדעת, קרא סמילנסקי, שיש כח אחד בעולם, כח איתן, כח אכזרי, והתחרות שמו, ומי שאינו יכול לעמוד בו נכשל ונופל לבלי קום' [ההדגשה במקור].⁸² ולפיכך חייב המשק הפרדסני להעסיק גם עובדים ערבים ששכרם נמוך מזה של היהודים. יתר-על-כן, אילו נמנע היישוב מ'פירוד-לבבות של מפלגות וקנאה ושנאה של כתות', כי אז היה מתחזק גם מן הבחינה הכלכלית וגם מן הבחינה המספרית. אך יותר מכול, טען סמילנסקי, הלאומיות והציונות אינן מחייבות את דחיקתם של הערבים משוק העבודה ומן החברה; אדרבה, דווקא את ההפך מזה הן מחייבות:

באנו אל הארץ ליצור בה ישוב עברי ומטרנתו היא, שהישוב הזה יהיה עד כמה שאפשר יותר גדול, יותר איתן ויותר מוצק. והמטרה הזאת מצוה עלינו לתת את חילנו לעברים: לקנות מתוצרתם, למען ירבו ליצור אותה, וירבו עמה, ולקחת מעבודתם למען יחיו עליה וירבו עמה. זאת היא מטרנתנו העיקרית. אבל אין אנחנו בודדים ויחידים בארץ הזאת. יושבים בה אנשים שבאו אליה לפנינו. והגורל גזר עלינו להיות עמהם שכנים לנצח. אין אנו יכולים להתנכר להם ולבנות חומה סינית בינינו וביניהם. מחויבים אנו לחיות

80. שם.

81. דוחות של מרכז התאחדות האיכרים (לעיל, הערה 13) לשנים 1932-1940.

82. מ' סמילנסקי, "מלה חדשה", בוסתנאי, ה, גל' לט (17.1.1934), עמ' 6. לדיווח על דברי

וייצמן בוועידת ציוני אנגליה: הארץ, 3 בינואר 1934, עמ' 1.

יחד, ליצור יחד ולסחור יחד. ולזאת אין אנהנו יכולים להחרימם ולהבדל מהם, שלא לקנות דבר מתוצרתם ולא לקחת עובד מעובדיהם ולהתיצב רק 'על מאה אחוז' של תוצרת משלנו ועבודה משלנו. העבודה שלנו, כמו הקניה שלנו, צריכה להיות מעורבת עם רוב עברי מכריע. שאם לא רוב מכריע, אין לנו תקוה ליצור ישוב עברי גדול בארץ [ההרגשות במקור].⁸³

* * *

רוב הפרדסנים העברים בתקופת המנדט היו בעלי תפיסת עולם מגובשת ומוצקה, ממש כמו מתנגדיהם, אנשי ההנהגה והמנגנון של התנועה הציונית, ובייחוד אנשי תנועת הפועלים. שני מרכיבים עיקריים היו בתפיסת עולם זו, תודעה לאומית והשקפה כלכלית-חברתית קפיטליסטית. לטענתם, כפי שזו משתקפת בעיקר בכתביו של משה סמילנסקי, אין לצמצם את המונח 'לאומיות' למרכיבי קרקע ועבודה בלבד, אלא יש להתבונן בו מזווית ראייה רחבה יותר. רוב יהודי בארץ-ישראל ורכישת מרבית אדמותיה לא יתממשו אלא מתוך איתנות כלכלית, טענו הפרדסנים, וזו תושג בעיקר באמצעות הפעילות הקפיטליסטית. טיעון זה בזכות יתרונה הכלכלי והחברתי של הכלכלה הקפיטליסטית על פני כלכלה ריכוזית מתוכננת דומה ביותר להסבריהם של הוקרים שביקשו לעמוד על סוד הצלחתו הכלכלית של המערב. דיוויד לאנדס, נתן רוזנברג ואחרים טענו שהצלחתו הכלכלית של המערב יסודה בהפרדה שבין תחום ההחלטות הכלכליות, הנתון בידי הפירמה, השוק ומי שפועלים בהם, ובין תחום ההחלטות הפוליטיות, הנתון בידי הפוליטיקאים והמערכת הפוליטית. התערבות הפוליטיקה בכלכלה, כך טוענים רוזנברג ובירדזל, גורמת להקצאה לא יעילה של מקורות ולפגיעה בצמיחה הכלכלית. לשם מניעת התערבות שכזאת ניתנו במערב הכלים החברתיים-האידיאיים לכך: עקרון זכויות הטבע - ובייחוד הזכות לקניין ולחירות - וההפרדה בין התחום הפוליטי לכלכלי מבטיחים יעילות מרבית של הפעילות הכלכלית. הפרט, כך הם טוענים וכך טען אף סמילנסקי, הפועל מתוך חירות אישית להשגת רווחתו הפרטית ישתדל כמיטב יכולתו לפעול ביעילות כלכלית ואף יפעיל יוזמות רבות. 'השופט האכזר', השוק, כך טוענים רוזנברג, לאנדס ואחרים, מעניש את המתרשלים ומעניק פרסים יקרי ערך ליעילים ובייחוד לבעלי היוזמה והמעוף. יתר-על-כן, השגת רווחתו של הפרט - לפי תפיסת עולם זו - תביא גם רווחה לחברה כולה, כפי שמוכיחה, לטענתם, הדרך שהצמיח המערב את עושרו.⁸⁴

.83. שם, שם.

.84. S. Kuznets, *Modern Economic Growth: Rate, Structure, and Spread*, New Haven and London 1966; D. S. Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge 1969; idem, 'Introduction: On Technology and Growth', in:

ואמנם, גם בתפיסת עולמם של הפרדסנים לא היתה סתירה בין רווחתם הפרטית ובין רווחת החברה והלאום. להוכחת טענתם שבו הפרדסנים והעלי, כאמור, את תרומתו של הסקטור הפרטי ואת תרומתה של הפרדסנות הפרטית לצמיחתו הדמוגרפית, הכלכלית והחברתית של היישוב. מתנגדיהם, ובייחוד אנשי תנועת העבודה, הבליטו את החסרונות - מזווית ראייתו של הכלל - שבהעמדת התועלת הפרטית כערך מרכזי בתפיסת עולמם של הפרדסנים הפרטיים. העדפת העבודה הערבית הזולה, שנתפסה כשלילית מזווית הראייה של הלאום, על העבודה העברית היקרה, וכן החשש (שאמנם נתממש) שמא בעתות משבר ישובו האיכרים וימכרו את קרקעותיהם לבני הלאום הערבי,⁸⁵ היו בגדר הוכחות הנגד העיקריות של מתנגדי הפרדסנים הפרטיים. אף על פי שבתקופת המנדט אירעו במשק היהודי בארץ ישראל תהליכים שקירבוהו מאוד לדפוס משק קפיטליסטי, ותהליכים אלה לא פסחו גם על ענפי החקלאות של הסקטור הפועלי, הרי התדמית השלילית האנטי-חברתית והאנטי-לאומית של משק ההדרים הפרטי - ושל היזמות הפרטית בכלל - לא נעלמה גם שנים רבות לאחר מכן.

P. Higonnet, D. S. Landes, H. Rosovsky (eds.), *Favorites of Fortune: Technology, Growth, and Economic Development Since the Industrial Revolution*, Cambridge, MA & London 1991, pp. 1-29; N. Rosenberg and L. E. Birdzell, *How the West Grew Rich: The Economic Transformation of the Industrial World*, New York 1986; ח' ברקאי, "עושר העמים" באספקלריה של ימינו, אדם סמית באספקלריה של ימינו, ירושלים ותל-אביב 1995, עמ' 11-89; הנ"ל, 'מרקס קונטרס סמית: ציונים או מחזירים', שם, עמ' 91-117.

85. כך למשל מביא יצחק רוקח, מראשי הפרדסנות העברית בתקופת המנדט והמדינה, עדות על יהודי מפתח-תקווה ששמו ברג, שמכר את פרדסו שב'אם המושבות' לערבי הנוצרי פרנסוא גילאט, מראשי הפרדסנות הערבית ביפו, משום שהמחיר שהציע גילאט היה גבוה מזה שהציעו מתוריו היהודים (ראו: "רוקח, פרדסים מספרים, רמת-גן 1970, עמ' 116). רכישת קרקעות היתה חלק מפעילותם העסקית של כמה פרדסנים. בשלהי 1935, עם פלישת איטליה לחבל והמשבר הגדול שאירע עקב כך במערכת הנקאות העברית, וכן עם תחילתו של שפל מתמשך בענף ההדרים (שלא היה קשור למשבר איטליה-חבל ותוצאותיו) נקלעו רוכשי הקרקע לקשיים ניכרים. אחת הדרכים לפתור קשיים אלה מתוך הימנעות ממכירת הקרקע ללא יהודים היתה מכירת הקרקע שנתרה בידם לקק"ל. כך עשה, למשל, סמילנסקי. בשנות הגאות רכש סמילנסקי (בשיתוף עם גורמים פרטיים נוספים) עשרות אלפי דונמים בנגב ואף הקים לשם כך חברה מיוחדת. עם בוא המשבר נקלע לחובות כבדים. קק"ל וההכשרת היישוב' הצילוהו ממשבר קשה וקנו ממנו חלק מן הקרקעות שנתרו בידי. וראו: מ' סמילנסקי, תקומה ושואה, עמ' 159-215.

פרדסן אחר שנאלץ למכור את קרקעותיו לקק"ל בעקבות משבר איטליה-חבל הוא שמואל הולצמן, מי שרכש את קרקעות כפר-עציון ועל שמו (Holz = עץ) נקראו הכפר וגוש עציון. וראו: מ' שילה, "ד"ר ארתור רופין וההתיישבות באזור ההר - יחס לפרשת "אל ההר" וכפר-עציון הראשון", בתוך: מ' גאור (עורך), גוש עציון מראשיתו ועד תשי"ח (סדרת עידן), ז, ירושלים תשמ"ו, עמ' 41-52; ז' צנר, 'הולצמן - האיש שנתן את שמו לגוש עציון', שם, עמ' 53-62; צ' אילן, 'השותפים של הולצמן בהקמת כפר-עציון בשנות השלושים', שם, עמ' 63-74.